

De effecten van directe democratie

Een analyse van twee nationale referenda in Nederland

Geschreven door Merle Prast

S1634712

Onder supervisie van Prof. Dr. Ir. J.C.C. Voorhoeve

03-07-2016

Universiteit Leiden

Master Public Administration

Abstract

In western democracies there are signs of a democratic recession, there is a decline in political participation levels, and there is little trust in governing institutions. In response, a popular remedy that is often proposed by scholars and politicians is direct democracy. As direct democracy allows citizens to directly vote on questions, it is argued that it has the potential to increase the political participation of citizens and decrease political dissatisfaction. The goal of this thesis is to research whether these claimed effects about direct democracy are observed when analysing two national referenda in the Netherlands. As a referendum is direct-democracy institution, it is looked upon whether the effects of the two referenda corroborate the claims that exist about direct democracy. The key research question that this thesis will seek to address is, then, *to what extent can the claimed effects about direct democracy be observed when analysing two Dutch referenda?*

The referenda that are analysed were both about the ratification of a European Treaty. The first was held in 2005 and regarded the European Constitution. The second was held in 2016 and concerned the association treaty between the EU and Ukraine. Both times a majority of the voters rejected the treaty. In the analysis of the two referenda it is looked upon whether two claimed effects can be observed. The first effect is whether a referendum increases political participation of citizens by looking at the voter turnout. The second effect is whether a referendum has a positive impact on the perspectives regarding EU politics. In order to assess whether these claims can be confirmed primary sources are analysed. The primary sources that are used are opinion polls and opinion surveys that were conducted before and after the two referenda.

After the analysis it became clear that the first effect, the increase of political participation of citizens, was observed at the referendum of 2005. It was not observed, however, at the referendum in 2016. The voter turnout in 2016 can be considered to be very low. A possible explanation for this is that the Dutch population did not find the subject of great importance. It is argued that the context of a referendum has an influence on the voter turnout. Concerning the second effect, it became clear that the data was not sufficient to assess the claim whether a referendum has a positive impact on the attitudes of citizens regarding EU politics. Nevertheless, it was still able to articulate on the relation between the rejection of the two EU

treaties and the political support for the EU among Dutch citizens. It was argued that the no-majority of the two referenda were motivated by anti-EU sentiment. However, the rejection of the European Constitution in 2005 had little to do with the political support for the EU, as there was still a great majority that viewed the Dutch membership of the EU a good thing. This had changed in 2016 as there is less political support for the EU. It is argued that it is more likely that the rejection of the association treaty between the EU and Ukraine was, among other factors, motivated by less political support for the EU.

Voorwoord

Voor u ligt de scriptie ‘De effecten van directe democratie’. Deze scriptie is geschreven in het kader van mijn afstuderen aan de opleiding Public Administration: International & European Governance aan de Universiteit Leiden. Daarnaast is het ook geschreven voor de Sen-Stichting, waar ik met plezier stage heb gelopen in het kader van mijn afstuderen aan de opleiding Europees Beleid aan de Universiteit van Amsterdam. In de periode januari 2016 tot en met juni 2016 ben ik bezig geweest met het onderzoek en het schrijven van de scriptie.

Het idee voor het onderwerp van deze scriptie werd mij aangereikt door Professor Joris Voorhoeve, mijn scriptiebegeleider en director of studies van de Sen Stichting. In het kader van mijn stage werd mij gevraagd het Oekraïne-referendum te bestuderen. Al eerder had het Oekraïne-referendum mijn interesse gewekt vanwege de complexe en politieke kant van het verhaal. Deze interesse is gaandeweg het uitvoeren van mijn onderzoek alleen maar groter worden. Ik heb genoten van het onderzoek doen naar een onderwerp dat veel in de actualiteit te vinden was. Hierdoor heb ik heel bewust het proces rondom een referendum meegemaakt.

Tijdens het schrijven van mijn scriptie heb ik veel steun gehad aan mijn begeleider Professor Joris Voorhoeve die mij altijd van het juiste advies heeft voorzien. Graag wil ik ook mijn dank uitspreken aan Vasilis Karakasis die mij in het voorafgaande stadium elke keer weer heeft geholpen als ik was gewisseld van een scriptieonderwerp. Ik ben de Sen-stichting zeer dankbaar voor de mogelijkheid om daar stage te lopen en de scriptie te schrijven.

Daarnaast wil ik graag mijn ouders, Gijs en Monique Prast, mijn vriend Camile Faber en mijn studiegenoot Chris Kuijpers bedanken voor het meedenken, de hulp, en hun bemoedigende woorden als ik het even niet meer zag zitten.

Ik wens u veel leesplezier,

Merle Prast 28-06-2016

Inhoudsopgave

Lijst figuren & tabellen	6
Lijst van afkortingen	7
Inleiding	8
Hoofdstuk 1. Directe democratie	13
1.1. Democratie	13
1.2. De effecten van directe democratie op de kwaliteit van een democratie	16
1.3. Conclusie	23
Hoofdstuk 2. Het referendum	24
2.1. Verschillende vormen van referenda	25
2.2 Voor- en nadelen van het referendum	26
2.3. Conclusie	32
Hoofdstuk 3. Het Europese Grondwetreferendum van 2005	33
3.1. De context van het Europese Grondwetreferendum	34
3.1.1. De totstandkoming van het referendum	34
3.1.2. De inhoud van de Europese Grondwet	34
3.1.3. De standpunten van de politieke partijen	35
3.1.4. De campagne	37
3.1.5. Aandacht in de media	38
3.2. De uitslag en gevolgen	39
3.3. De data	40
3.4. De analyse	47
3.5 Conclusie	53

Hoofdstuk 4. Het Oekraïne-referendum van 2016	55
4.1. De context van het Oekraïne-referendum.	56
4.1.1. De Wet raadgevend referendum	56
4.1.2. De totstandkoming van het referendum	58
4.1.3. Wat is GeenPeil?	58
4.1.4. De inhoud van de associatieovereenkomst	60
4.1.5. De standpunten van de politieke partijen	62
4.1.6. De campagne	63
4.1.7. Aandacht in de media	66
4.2. De uitslag en reacties	68
4.3. De data	72
4.4. De analyse	81
4.5 De conclusie	88
Conclusie	89
Discussie	90
Bronvermelding	93
Bijlage	105
A Overzicht van EU-referenda tot 2016	105

Lijst met tabellen en figuren van figuren

Tabellen

Tabel 1: Overzicht verschillende vormen van referenda	26
Tabel 2: standpunten politieke partijen	37
Tabel 3 Kennis over grondwet in %	41
Tabel 4 Opvattingen over de grondwet en verwachting uitslag 2005 in %	42
Tabel 5 Redenen om JA te stemmen bij het referendum over de Europese Grondwet in %	43
Tabel 6 Redenen om NEE te stemmen bij het referendum over de Europese Grondwet in %	44
Tabel 7 Opvattingen over Europese en de nee-stemmers in %	46
Tabel 8 Opvattingen over Europese en de nee-stemmers in %	46
Tabel 9 Vertrouwen in de EU in % van de Nederlandse bevolking	47
Tabel 10: Mijn stem telt in de EU in % van de Nederlandse bevolking (Eurobarometer, z.d.)	47
Tabel 11: Tevredenheid met de werking van de democratie in de EU in % van de Nederlandse bevolking	47
Tabel 12 Bekendheid van het Oekraïne-referendum in %	72
Tabel 13 Opkomstintentie Oekraïne-referendum in % van Nederlandse bevolking	75
Tabel 14 Voorgenomen stemgedrag Oekraïne-referendum in % Nederlandse bevolking	76
Tabel 15 Redenen om NEE te stemmen (basis: zou zeker of waarschijnlijk gaan stemmen)	76
Tabel 16 Redenen om JA te stemmen (basis: zou zeker of waarschijnlijk gaan stemmen)	77
Tabel 17 Houding ten aanzien van de Europese Unie in % Nederlandse bevolking	78
Tabel 18 Aangegeven eigen geïnformeerd burgers over de associatieovereenkomst met Oekraïne in %	80
Tabel 19 Opvattingen onder Nederlanders over lidmaatschap EU in %	80

Figuren

Figuur 1 De verbanden tussen de veronderstellingen over de invoering van directe democratie	23
Figuur 2 Doorslaggevende redenen bij het maken van een keuze om JA of NEE te stemmen in %	45
Figuur 3 Omschrijving eigen kennis in %	73
Figuur 4 Verdiept in voor- en nadelen associatieovereenkomst in %	74

Lijst van afkortingen

AIV	Adviesraad Internationale Vraagstukken
D66	Democraten 66
DCFTA	Deep and Comprehensive Free Trade Agreement
EU	Europese Unie
EP	Europees Parlement
GrBvK	Groep Bontes/van Klaveren
HvJ	Europees Hof van Justitie
PAP	People's Action Party
PSO	Partnerschaps- en Samenwerkingsovereenkomst
PvdA	Partij van de Arbeid
PvdD	Partij voor de Dieren
PVV	Partij Voor de Vrijheid
RMO	Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling
SCP	Sociaal en Cultureel Planbureau
SGP	Staatkundig Gereformeerde Partij
SP	Socialistische Partij
TMG	Telegraaf Media Groep
TNS NIP	Taylor Nelson Sofres Nederlands Instituut voor Publieke Opinie
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
WHO	Wereldhandelsorganisatie
WRR	Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid

Inleiding

De Europese Unie (EU) bevindt zich in een roerige tijd. Er is (nog) geen duurzame oplossing gevonden voor de vluchtelingen, er is instabiliteit aan de grenzen en de economische crisis is nog niet voorbij (Rood, Brexit: het begin van het einde van de EU?, 2016). Een van de grootste uitdagingen lijkt zich echter in de EU zelf te bevinden: de toegenomen Eurosceptis onder burgers (Pew Research Center, 2016). Dit is pijnlijk naar voren is gekomen bij het recente Brexit-referendum waarbij een meerderheid van de opgekomen kiezers wil dat Groot-Brittannië uit de EU treedt.

In Nederland zijn er ook signalen dat de steun voor het EU-lidmaatschap is gedaald ten opzichte van voorgaande jaren. Voorbeelden hiervan zijn de populariteit in de peilingen voor de eurosceptische Partij Voor de Vrijheid (PVV), de gedaalde tevredenheid met de EU ten opzichte van eerdere jaren (zie SCP) en de negatieve uitslag van het raadgevend referendum dat plaatsvond op 6 april 2016. Ondanks dat dit referendum ging over de wet ter goedkeuring van de associatieovereenkomst tussen de EU en Oekraïne werd het veelal gezien als een stem voor of tegen de Unie (Schiffers, 2016; Smeets, 2016).

Dit referendum was geïnitieerd door GeenPeil, een initiatief dat zich inzet voor meer nationale en Europese democratie (Wat is GeenPeil?, z.d.). Volgens GeenPeil zorgt de structuur van de EU ervoor dat de democratische inspraak van burgers is afgenomen en dat er niet genoeg naar burgers wordt geluisterd. GeenPeil beweert dat burgers de grip hebben verloren op grote ontwikkelingen op nationaal en Europees niveau. Hiermee groeit de electorale onvrede. Met het initiëren van het referendum krijgt de Nederlandse burger een extra mogelijkheid aangereikt om een signaal af te geven in Den Haag en Brussel, en om een stukje zeggenschap terug te claimen in het beleid van de EU (Wat is GeenPeil?, z.d.).

Een referendum wordt door GeenPeil naar voren geschoven als hét middel om de burger een stem te geven en meer te betrekken bij het besluitvormingsproces. Daarnaast wordt het gepresenteerd als een manier om de groei van electorale onvrede te stoppen. Deze veronderstellingen van GeenPeil werden de aanleiding voor dit onderzoek. De vraag is: is dit werkelijk zo in de praktijk? Heeft een referendum gunstige effecten? Een onderzoek naar de effecten van twee referenda die in Nederland zijn gehouden kan hier meer inzicht in verschaffen.

Afbakening van het onderwerp

In de academische literatuur wordt beargumenteerd dat in westerse democratieën een democratische recessie plaatsvindt (Altman, 2013). Dit zou bijvoorbeeld blijken uit een daling van de opkomst van stemgerechtigden en het wantrouwen en de ontevredenheid van de burgers met de politiek (Leininger, 2015). Een populaire oplossing die vaak wordt aangedragen om deze democratische recessie tegen te gaan is de invoering van directe democratie. Daarnaast wordt directe democratie ook vaak aangedragen om het veronderstelde democratische tekort van de EU te verkleinen (Jensen, 2009).

In dit onderzoek wordt directe democratie gezien als “een publiekelijk erkende institutie waar, anders dan bij wetgevende en uitvoerende verkiezingen, burgers direct beslissen of hun mening uiten bij algemene of geheime stemmingen¹” (Altman, 2013, p. 740). De redenen waarom directe democratie vaak wordt aangewezen als oplossing, liggen in de veronderstelde gunstige effecten die directe democratie heeft op de kwaliteit van een democratie (Michels, 2011). Een veelgehoorde veronderstelling is dat directe democratie leidt tot een vergroting van de burgerparticipatie (Michels, 2011). De tweede veronderstelling is dat directe democratie een gunstige invloed heeft op de visie en gevoelens van burgers ten opzichte van de politiek (Voigt & Blume, 2015). Om dit in één term samen te vatten wordt vaak gesproken van politiek diffuse steun (Leininger, 2015). In deze scriptie wordt gekeken naar de politiek diffuse steun ten opzichte van de EU onder Nederlandse burgers. Er is hiervoor gekozen omdat het beide EU-verdragen zijn.

Doelstelling & onderzoeksvraag

Deze scriptie heeft als doel te onderzoeken of de veronderstelde gunstige gevolgen van directe democratie kunnen worden bevestigd aan de hand van de praktijk in Nederland. Er zijn twee voorbeelden gekozen van directe democratie, namelijk het referendum in 2005 over de wet ter instemming met het Europees Grondwettelijk verdrag (hierna: het Europese Grondwetreferendum) en het al eerder genoemde referendum over de wet ter goedkeuring van de associatieovereenkomst tussen de EU en Oekraïne (hierna: het Oekraïne-referendum). Dit zijn de

¹Vertaald uit het engels: “as a publicly recognised institution where citizens decide or emit their opinion on issues – other than through legislative and executive elections – directly at the ballot box through universal and secret suffrage” (Altman, 2013, p. 740).

enige twee nationale referenda die in Nederland hebben plaatsgevonden in de moderne geschiedenis. Beide referenda, niet-bindend, facultatief, correctief, gingen over een wet ter instemming van een EU-verdrag. Toch is er ook een verschil, namelijk de totstandkoming van het referendum. Het Europese grondwetreferendum is een raadplegend referendum dat was geïnitieerd door de Tweede Kamer. Het Oekraïne-referendum is een raadgevend referendum dat was geïnitieerd door burgers. Er wordt in dit onderzoek dus specifiek onderzoek gedaan naar referenda, één van de vormen van directe democratie. Dit heeft geleid tot de onderzoeksvraag:

In hoeverre kunnen de veronderstelde effecten van directe democratie worden waargenomen bij het analyseren van de twee nationale referenda die in Nederland zijn gehouden?

Onderzoeksopzet

Om de onderzoeksvraag te beantwoorden is er gebruikt gemaakt van primaire bronnen. De primaire bronnen zijn peilingen en opinieonderzoeken die voor en na de referenda zijn gehouden door gerenommeerde onderzoeksbureaus. Aan de hand van deze primaire bronnen en in samenhang met de context waarin het referendum plaatsvond is een analyse uitgevoerd. In deze analyse worden de veronderstellingen over de effecten van directe democratie getoetst.

De focus van dit onderzoek was eerst alleen het Oekraïne-referendum. Het Europese Grondwetreferendum is daar later bijgekomen. Hier is voor gekozen omdat (nog) weinig data beschikbaar waren over het Oekraïne-referendum vanwege het recent plaatsvinden van dit referendum. Daarom wordt eerst het Europese Grondwetreferendum geanalyseerd. De inzichten die uit deze analyse naar voren komen worden gebruikt voor de analyse van het Oekraïne-referendum.

Wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie

Om verschillende redenen is een onderzoek naar de effecten van referenda in de praktijk in Nederland relevant. Er wordt eerst ingegaan op de wetenschappelijke relevantie.

Er bestaat veel literatuur en onderzoek over de manier waarop directe democratie in de vorm van referenda een effect heeft op de kwaliteit van een democratisch systeem. Dit onderzoek draagt daar aan bij. Het is vernieuwend in de zin dat er nog weinig onderzoek is

gedaan naar de effecten van nationale referenda in Nederland, simpelweg omdat er nog weinig hebben plaatsgevonden. Het Europese Grondwetreferendum was tot 2016 het enige nationale referendum dat in Nederland in de moderne geschiedenis heeft plaatsgevonden. Door het recent plaatsvinden van het Oekraïne-referendum heeft dit de mogelijkheid gecreëerd om onderzoek te doen naar beide referenda. Daarnaast is het relevant voor de bestuurskundige wetenschap omdat de uitkomsten van het onderzoek inzicht kan geven of de gunstige effecten van referenda waarneembaar zijn. Indien deze effecten waarneembaar zijn is het mogelijk dat een referendum een manier is om de kwaliteit van een democratisch systeem te vergroten.

Al decennialang is het referendum een veelbesproken onderwerp in de politiek in Nederland. Meerdere wetsvoorstellen wat betreft het invoeren van een referendum zijn verworpen, zoals bijvoorbeeld in de befaamde Nacht van Wiegel. Het aannemen van de Wet raadgevend referendum door het parlement in 2014 kan dan ook worden beschouwd als een historisch moment. Naar aanleiding van deze wet, die van kracht is sinds 2015, is het Oekraïne-referendum tot stand gekomen. Een grondige analyse van het Oekraïne-referendum maakt het mogelijk er achter te komen of er aanpassingen nodig zijn voor de Wet raadgevend referendum.

Behalve in de politiek is de wenselijkheid van referenda ook in de maatschappij vaak het onderwerp van debat. Voorstanders stellen dat referenda een welkome aanvulling zijn op ons stelsel van representatieve democratie. Tegenstanders vinden daarentegen dat een referendum onverenigbaar is met het Nederlandse stelsel van parlementaire democratie. Onder de bevolking is al jaren steun voor meer directe democratie maar er is nog twijfel in wat voor vorm dit moet plaatsvinden (SCP, 2015c). Aangezien in deze scriptie onderzoek wordt gedaan naar het referendum, een van de vormen van directe democratie, kan het inzicht verschaffen wat betreft de wenselijkheid van deze vorm.

Termen

In deze paragraaf wordt ingegaan op het gebruik van bepaalde termen die in de scriptie voorkomen. Het betreft het onderwerp van het Oekraïne-referendum. De officiële benaming voor de overeenkomst die is gesloten tussen de EU en Oekraïne is associatieovereenkomst. Behalve deze benaming is in de media ook gebruik gemaakt van associatieakkoord en associatieverdrag. In deze scriptie wordt gekozen voor de officiële benaming, geheel uitgeschreven of ingekort als overeenkomst.

Bij een referendum kan er over het algemeen altijd gekozen worden tussen voor of tegen op het stembiljet. Toch wordt er in deze scriptie niet gekozen voor termen zoals voorstemmers of tegenstemmers. Er is gekozen voor ja-stemmers / nee-stemmers en als het gaat om de voor- of tegenstanders in de campagne wordt ook wel gesproken van het ja-of nee-kamp. In literatuur en media wordt vrijwel nooit gesproken over “voor” of “tegenkamp”. Wegens de meerdere betekenissen die woord *voor* heeft, is gekozen voor “ja- stemmers” dan wel “nee-stemmers”.

Leeswijzer

In hoofdstuk één staat directe democratie centraal. Na een korte uitleg over wat democratie is en welke verschillende modellen er zijn wordt de theorie over de werking van directe democratie besproken. Aan de hand van deze theorie worden twee hoofdveronderstellingen en verschillende deelveronderstellingen geformuleerd. In hoofdstuk twee wordt ingegaan op een van de vormen van directe democratie, het referendum. Behalve een uitleg van de verschillende vormen van referenda, worden de voor – en nadelen van het referendum besproken. Hoofdstuk drie fungeert als de analyse van het Europese Grondwetreferendum. Vervolgens wordt aan de hand van de inzichten van deze analyse, in hoofdstuk vier een analyse uitgevoerd van het Oekraïne-referendum. Er wordt afgesloten met een conclusie waarin een antwoord wordt gegeven op de onderzoeksvraag.

1. Directe democratie

Om het democratische tekort van de EU te verminderen wordt vaak het invoeren van meer directe democratie aangedragen. Maar wat wordt hier dan mee bedoeld? In dit hoofdstuk zal hier aandacht aan worden besteed. Allereerst zal het begrip democratie kort worden uitgelegd. Daarna zullen verschillende democratische modellen worden behandeld.

1.1 Democratie

Over het begrip democratie is geen consensus, integendeel het wordt beweerd een *essentially contested concept* te zijn dat verschillend ingevuld kan worden afhankelijk van de context of heersende politieke stromingen (RMO, 2007). Echter, is er toch enige overeenstemming over wat democratie minimaal is: “het gaat altijd over controle van burgers op de macht en vanuit die controle over de vraag hoe burgers gezamenlijk richting geven aan een samenleving van verschillen” (RMO, 2007, p. 12). Verder is het ook een manier van besluitvorming waarbij burgers de garantie hebben in bepaalde mate gelijk en vrij te zijn en waar de spanning tussen deze twee beginselen op een vreedzame manier opgelost dient te worden. Een vreedzame manier wordt gewaarborgd door (RMO, 2007, p. 13):

- een aantal instituties: onafhankelijke rechtspraak, academische en journalistieke vrijheid, vrije verkiezingen etc.;
- een aantal onderliggende, in de grondwet vastgelegde basisprincipes: besluitvorming door de meerderheid, bescherming van minderheden, gelijkheid van burgers voor de wet, en het recht op vrijheid van meningsuiting;
- de democratische ‘gezindheid’ of levenswijze van burgers.

Een andere definitie komt van Hendriks (2006, p. 36): “een politiek systeem of bestuursvorm waarin de burgers regeren, zelfstandig of via anderen die door het volk worden gekozen, beïnvloed en gecontroleerd, op een wijze die elke burger gelijk stelt aan ieder andere”. Hierbij zijn twee hoofdkenmerken te onderscheiden die in veel definities van democratie terug te vinden zijn (Krieken, 2011). Het eerste element betreft invloed van het volk op wetten en besluiten. Het tweede element gaat om het menselijke gelijkheidsideaal, waarmee wordt bedoeld dat elk mens gelijk is en een persoon niet meer recht heeft om besluiten te nemen dan een ander persoon. Maar een democratie (zoals men in het Westen kent) omvat meer dan alleen deze definitie.

Democratie wordt vaak geassocieerd met verkiezingen met meerdere partijen. Echter, het zal duidelijk worden bij het bespreken van verschillende modellen hieronder dat een democratie ook onvrij kan zijn ondanks dat er verkiezingen plaatsvinden. Er zullen nu een zestal modellen van democratie worden besproken die uiteenlopen van de meeste invloed van burgers op bestuur tot aan een vorm van non-democratie. Het ene model sluit niet automatisch het andere model uit, het kan zijn dat de modellen worden gecombineerd bij een staatsinrichting.

Model 1: directe democratie / volkssoevereiniteit

Bij een directe democratie worden alle politieke beslissingen door het volk zelf genomen. Rousseau kan als grondlegger van deze gedachte worden gezien. Volgens hem is het volk soeverein en dient het bijeen te komen om zo de algemene wil te laten ontstaan. Deze volkssoevereiniteit is ondeelbaar en onvervreemdbaar waardoor het volk zelf de bevoegdheden dient uit te oefenen, en het niet overgedragen kan worden (Gilhuis, 1981). Echter, een dergelijke staatskundige vorm is in de praktijk onuitvoerbaar. Het is technisch niet mogelijk is om het hele volk van een land bijeen te laten komen om daar de ‘algemene wil’ uit te oefenen. Bovendien zouden er zoveel beslissingen genomen moeten worden dat het volk heel vaak bijeen zou moeten komen (Gilhuis, 1981). Er is op de wereld dan ook geen staat te vinden die een directe democratie is. Zwitserland heeft de meest vergaande vorm van directe democratie omdat veel belangrijke beslissingen worden voorgelegd aan de bevolking door middel van een referendum.

Model 2: representatieve democratie

Bij een representatieve democratie hebben burgers geen rechtstreekse invloed op politieke besluitvorming, maar geven zij deze invloed aan vertegenwoordigers. De gedachte hierachter is dat de bevolking niet in staat is om zichzelf te regeren (Gilhuis, 1981). De vertegenwoordigers worden bij periodieke verkiezingen gekozen door het volk om beslissingen te nemen die het volk anders zelf zou hebben genomen (Krieken, 2011). Hoe de vertegenwoordigers worden gekozen kan op verschillende manieren, bijvoorbeeld via een evenredig of een meervoudig stelsel. Verder bestaat er ook nog een parlementair of presidentieel stelsel. Binnen een representatieve democratie kunnen dus verscheidene vormen onderscheiden worden.

Model 3: Polyarchie van Robert Dahl

Een derde model komt van politicoloog Robert Dahl. Volgens Dahl is het realiseren van een democratie een utopie (Krouse, 1982). In plaats daarvan komt hij met een aantal voorwaarden waaraan minimaal voldaan moet worden om als democratisch bestuur beschouwd te worden. Als een staat of organisatie aan deze voorwaarden voldoet dan gebruikt Dahl de term polyarchie, waarmee wordt bedoeld geregeerd door meerderen. De acht voorwaarden zijn (Voorhoeve, 2011, p. 226): volwassen burgers hebben stemrecht, vrijwel alle volwassen burgers mogen zich verkiesbaar stellen voor gekozen functies (passief kiesrecht), politieke leiders hebben het recht stemmen te werven, verkiezingen zijn vrij en eerlijk, burgers hebben het recht onafhankelijke verenigingen en organisaties te vormen waaronder politieke partijen en belangengroepen, zij zijn vrij om zich uit te spreken (vrije meningsuiting), er zijn verschillende informatiebronnen over politiek, en burgers hebben recht op deze informatie. Het overheidsbeleid hangt af van stemmen en andere voorkeursuitdrukkingen en er zijn gekozen regeerders. Aan de hand van de acht voorwaarden kan dus in de praktijk worden gemeten of landen en organisaties op democratische manier besturen.

Model 4 of 3.5: hybride vorm van democratie & autocratie : Singapore

In Singapore is een bestuursvorm aanwezig die kan worden gezien als een vrij unieke hybride bestuursvorm van (westerse) democratische praktijken en een ‘zachte’ autoritaire kant (Andrews, 2015). Democratische praktijken kunnen gevonden worden in het feit dat de verkiezingen over het algemeen eerlijk en vrij verlopen (Freedom House , 2015). Echter, de People’s Action Party (PAP) domineert de politieke arena en heeft al sinds 1959 de macht in handen. De oppositie wordt op een oneerlijke manier tegenwerkt bijvoorbeeld door rechtszaken aan te spannen tegen oppositieleiders wegens smaad en hun beperkingen op te leggen. Verder heeft de PAP invloed op de rechtspraak en zijn de media vrijwel geheel in handen van de partij. Critici van het regime lopen hierdoor de kans om bestraft te worden. Rechten die een democratie waarborgen zoals het recht op vrijheid van meningsuiting en het recht op vergadering zijn dus beperkt. Het internet is wel voor een groot gedeelte toegankelijk voor burgers. Burgers van Singapore zijn dus ‘vrij’ tenzij zij handelen op een manier die het regime tegenstaat.

Model 5: onvrije democratie

In de Westerse wereld roept democratie meestal een positieve associatie op. Echter, dit is niet altijd het geval, er bestaat namelijk ook zoiets als een onvrije democratie (*illiberal democracy*) (Zakaria, 1997). Bij deze vorm van democratie hebben verkiezingen plaatsgevonden, wellicht niet zo eerlijk en vrij als in het Westen, maar de uitslag weerspiegelt vaak wel de voorkeur van de meerderheid van een bevolking (Zakaria, 1997). Alleen op het gebied van andere voorwaarden die een democratie waarborgen, schiet deze vorm van democratie tekort. Er is bijvoorbeeld niet een geheel onafhankelijke pers, regeringsleiders passeren hun parlement, en mensenrechten worden vaak geschonden. De autonomie van het individu wordt volgens Zakaria (1997) te weinig beschermd bij een onvrije democratie. Ondanks dat de wereld de laatste twintig jaar een stijging van het aantal democratieën laat zien, betreft het hier vaak de onvrije vorm. Enkele voorbeelden zijn: Rusland, Venezuela, en Egypte.

Model 6: non-democratie : de dictatuur

Het laatste model betreft een non-democratie, een dictatuur. Bij deze bestuursvorm is de macht in handen van één persoon of een klein groepje personen en die macht wordt niet beperkt door wetten. Een dictatoriaal regime is verder moeilijk te duiden, want zoals met veel politieke concepten is er geen consensus over wat het precies inhoudt (Lidén, 2014). Er zijn daarom veel subtypes te onderscheiden, bijvoorbeeld door hoe een dictatuur is ontstaan, wie of wat er aan de macht is, door verdere karakteristieken van een dictatoriaal regime. Bij een dictatoriaal regime kan het gaan om één enkel persoon met een totalitaire staatsinrichting die gebaseerd is op een ideologie. Het kan ook zijn dat één partij de macht heeft met autoritaire trekjes maar waar politiek pluralisme in beperkte mate wordt getolereerd. Een kenmerk van een dictatoriaal regime dat vrijwel altijd aanwezig is betreft het schenden van de fundamentele rechten van de mens en het ontbreken van de individuele vrijheden, zoals vrijheid van meningsuiting (Lidén, 2014). Ook de instituties zoals rechtspraak en media zijn niet vrij. Huidige dictatoriale regimes zijn bijvoorbeeld Noord-Korea, Eritrea, en Zimbabwe.

1.2 De effecten van directe democratie op de kwaliteit van een democratie

Uit het voorafgaande wordt duidelijk dat hét concept democratie moeilijk te omschrijven is. Verder laten de modellen zien dat er binnen het concept meerdere vormen zijn te onderscheiden. In deze scriptie zal ik mij richten op directe democratie. Specifiek voor dit onderzoek verwijst de term naar “een publiekelijk erkende institutie waar, anders dan bij wetgevende en uitvoerende

verkiezingen, burgers direct beslissen of hun mening uiten bij algemene of geheime stemmingen²” (Altman, 2013, p. 740). Centraal hierin is dus de participatie van de burger wordt vergroot (Dijk & Coffe, 2011). Er wordt in de literatuur gesteld dat de invoering van directe democratie op verschillende manieren gunstige effecten kan hebben op de ‘kwaliteit’ van een democratisch systeem. Met name de centrale rol die burgerparticipatie heeft bij directe democratie speelt hierbij een rol (Michels, 2011). Vanwege de gunstige effecten wordt directe democratie vaak genoemd ter oplossing van de veronderstelde recessie waar veel representatieve democratieën mee kampen (minder opkomst van stemgerechtigden, ontevredenheid van de bevolking, minder vertrouwen in de politiek) (Altman, 2013; Leininger, 2015). Bovendien wordt dit ook vaak genoemd ter verkleining van het democratisch tekort van de EU (Jensen, 2009; Leininger, 2015; Meny, 2002). In deze scriptie wordt onderzocht aan de hand van praktijkvoorbeelden in Nederland in hoeverre de veronderstellingen over de effecten van directe democratie bevestigd of ontkracht kunnen worden. Hieronder worden de meest voorkomende veronderstellingen besproken.

Directe democratie & burgerparticipatie

In de literatuur wordt verondersteld dat invoering van directe democratie tot een vergroting van de burgerparticipatie kan leiden. Het gaat hier om een stijging van politieke participatie (Voigt & Blume, 2015) vooral in de vorm van kiezersopkomst maar ook om andere vormen van politieke participatie. Volgens Voigt & Blume (2015) zou deze toename het gevolg zijn van het gegeven dat er bij directe democratie meer informatie beschikbaar is voor burgers (dit wordt hieronder verder uitgelegd) waardoor zij beter geïnformeerd zijn en daardoor ook een grotere interesse in politiek tonen. Hierdoor zouden burgers dus sneller geneigd zijn om naar de stembus gaan en mogelijk ook sneller participeren bij andere politieke activiteiten zoals petitie of demonstraties. Een ander gerelateerd argument heeft betrekking op het gegeven dat directe democratie burgers de mogelijkheid geeft om rechtstreeks invloed te hebben op het beleid (Michels, 2011). Hierdoor kan het voor kiezers aantrekkelijker zijn om hun voorkeur te laten zien omdat het een directe werking kan hebben. De invoering van directe democratie zou dus vanwege twee verschillende redenen kunnen zorgen dat burgers meer gaan participeren. Desalniettemin, zijn er ook kritische

²Vertaald uit het engels: “as a publicly recognised institution where citizens decide or emit their opinion on issues – other than through legislative and executive elections – directly at the ballot box through universal and secret suffrage” (Altman, 2013, p. 740).

geluiden met betrekking tot de relatie tussen burgerparticipatie en directe democratie. Er wordt door de critici van directe democratie vooral gewezen op de lage opkomsten bij referenda en volksinitiatieven. Indien er een lage opkomst is kan er juist worden getwijfeld aan de representativiteit en de legitimiteit van de uitslag (Leininger, 2015). “Hoe lager de opkomst hoe minder representatief de uitslag van een referendum” (Pauly, 2010) Een hoge opkomst is namelijk belangrijk omdat dit de kans vergroot dat alle lagen van de bevolking zijn vertegenwoordigd. Dus van verschillende leeftijdsgroepen, diverse educatieachtergronden, en ook minderheden. Indien de opkomst als laag wordt beschouwd, bijvoorbeeld onder de 50%, dan kan het zijn dat een minderheid zijn wil oplegt aan een stilzwijgende meerderheid (Staatscommissie Biesheuvel, 1985). Het vele onderzoek dat naar dit onderwerp is gedaan geeft niet echt uitsluitsel of de invoering van directe democratie wel of niet leidt tot meer participatie van burgers. Aan de ene kant is er onderzoek dat bevestigt dat de invoering van instrumenten van directe democratie een gunstig effect heeft op politieke participatie (Smith & Tolbert, 2004). Volgens Leiniger (2015) ,die meerdere onderzoeken analyseert, heeft directe democratie een effect op kiezersopkomst maar hangt dit sterk samen het belang van de kwestie, de campagne die is gevoerd, hoe vaak een referendum wordt gehouden in een land, en of het gehouden wordt tegelijkertijd met een verkiezing. Aan de andere kant vinden Butler & Ranney (1994) geen bewijs dat directe democratie tot een hogere opkomst leidt. Bovendien, kunnen Voigt & Blume (2015) helemaal geen relatie vinden tussen directe democratie en politieke participatie bij hun grootschalig onderzoek waarbij meer dan 90 landen vergeleken worden. Het feit dat de hier besproken onderzoeken verschillende uitkomsten hebben zal met meerdere redenen te maken hebben. Het hangt er bijvoorbeeld vanaf hoe het onderzoek is uitgevoerd, welke landen of gebieden zijn onderzocht en wat wordt verstaan onder politieke participatie. Als er in een land tien referenda worden gehouden over niet heel belangrijke kwesties kan het zijn dat de kiezersopkomst niet heel hoog zal zijn. Waarschijnlijk omdat burgers dan ‘stemmingsmoe’ zijn geworden. Dit kan in tegenstelling zijn tot een land waar voor de eerste keer een referendum wordt gehouden over een belangrijke kwestie en men in grote getale gaat stemmen. Het is dus van belang om naar de contextuele factoren te kijken die bij een praktijkvoorbeeld een rol spelen. Het verschilt per stemming welke contextuele factoren van invloed zijn.

Daarnaast wordt er in de literatuur beweerd, het was hierboven al even genoemd dat directe democratie leidt tot beter geïnformeerde burgers (Voigt & Blume, 2015). Dit komt voort

uit het idee dat de mate van beschikbare informatie voor de burger afhankelijk is van het politieke systeem. Door meerdere onderzoekers wordt beargumenteerd dat bij een politiek systeem waarbij burgers meer politieke participatie mogelijkheden hebben, zoals referenda en volksinitiatieven, de vraag naar en het aanbod van politieke informatie zullen veranderen (Benz & Stutzer, 2004). Bij de aanbodkant zullen mogelijke informatie aanbieders, zoals belangengroepen, regering en politieke partijen, sterk geneigd zijn informatie te verspreiden om ervoor te zorgen dat de uitslag in hun voordeel is. Het is dan vaak niet genoeg om alleen een standpunt te geven maar ook om de achterliggende redenen uit te leggen en het debat aan te gaan met tegenstanders (Benz & Stutzer, 2004). Dit zou stimuleren tot een politiek debat waarbij niet alleen de hoeveelheid van de informatie maar ook de kwaliteit anders is dan bij een representatief stelsel. Aan de vraagkant zouden er ook voor de burgers meer drijfveren zijn om informatie te verkrijgen. Dit zou onder meer komen omdat er in de aanloop tot het referendum of volksinitiatief meer discussies zullen plaatsvinden. Uit onderzoek is gebleken dat burgers het waardevol vinden om ergens een mening over te hebben, met name als het om een belangrijk politiek onderwerp gaat (Benz & Stutzer, 2004). Deze theorie wordt door Benz & Stutzer (2004) onderzocht en gestaafd met empirische data, waarbij duidelijk wordt dat burgers met directe democratie instrumenten beter geïnformeerd zijn dan die bij politieke systemen die louter representatief democratisch zijn. Het direct participeren van burgers bij het besluitvormingsproces kan dus een educatieve functie hebben (Michels, 2011). Echter, Voigt & Blume (2015) kunnen deze relatie niet vinden in hun grootschalig onderzoek waarbij zij hebben gekeken of directe democratie tot een grotere interesse in politiek of in een toename tot politieke discussie bij burgers heeft geleid. Toch lijkt het niet meer dan logisch dat de campagnes die gevoerd worden in ieder geval op de korte termijn tot meer informatie voor burgers zal leiden. Wel is dit afhankelijk van de intensiteit van de campagne (Hobolt, 2005).

Ter samenvatting, de invoering van directe democratie kan leiden tot een verandering in de vraag- en aanbodkant van informatie in een samenleving. Dit kan tot gevolg hebben dat de kennis van en interesse in politieke onderwerpen toeneemt onder burgers. Door deze reden en de mogelijkheid die directe democratie biedt om rechtstreeks van invloed te zijn kan het de politieke participatie van burgers in de vorm van kiezersopkomst of andere vormen doen stijgen. Dit is wel afhankelijk van de context. Hiermee is er sprake van een vergroting van burgerparticipatie die er bovendien toe kan leiden dat burgers meer invloed kunnen uitoefenen

op het beleid en dat burgers zich meer betrokken voelen bij het besluitvormingsproces. De invoering van directe democratie heeft daardoor gunstige effecten op de kwaliteit van een democratie (Michels, 2011).

Directe democratie & de visie en gevoelens van burgers

In de literatuur wordt ook verondersteld dat directe democratie van invloed is op de visie en gevoelens van burgers ten opzichte van de politiek (Voigt & Blume, 2015). Deze zijn van groot belang voor de legitimiteit en voortbestaan van een politiek systeem (Leininger, 2015). Om de verschillende visies en gevoelens van burgers in één begrip samen te vatten wordt er vaak gesproken van politieke steun (Leininger, 2015). Dit varieert van diffuse steun voor de fundamenten van een politiek systeem tot meer specifieke steun voor een bepaalde politicus of wetsvoorstel. Diffuse steun is in dit geval het belangrijkste want het veronderstelt dat burgers nog steeds een politiek stelsel kunnen ondersteunen ondanks dat zij het oneens zijn met het besluit van de regering. Om de diffuse steun te meten wordt er vaak gekeken naar *political efficacy* en het vertrouwen van de burger in politieke instituties (Kern, 2011). *Political efficacy* wordt in het Nederlands vaak vertaald als overheidsresponsiviteit, waarmee men “de overeenstemming tussen het handelen van de overheid en de wensen en belangen van burgers” (Van Wessel, 2011, p. 16). Deze responsiviteit wordt vaak als een waardevol element beschouwd van de kwaliteit van een democratie. Het gaat hier om of burgers zich ‘gehoord’ of ‘vertegenwoordigd’ voelen. Voorstanders van directe democratie betogen dat de invoering ervan positieve effecten heeft op de responsiviteit van bestuurders. Dit is gebaseerd op de gedachte dat burgers door directe democratie vaker de mogelijkheid hebben om hun stem te laten horen en de bestuurders kunnen dwingen om naar hen te ‘luisteren’ dan bij een representatief systeem (Bowler & Donovan, 2002). Uit verschillende onderzoeken blijkt dat door directe democratie burgers het idee hebben dat hun regering meer responsief is geworden ten opzichte van hun voorkeuren (Bowler & Donovan, 2002; Hero & Tolbert, 2004) en dat burgers daarbij ook meer tevreden zijn met de manier waarop hun democratie werkt (Leininger, 2015; Smith & Tolbert, 2004). Hier moet wel bij opgemerkt worden dat alleen de *aanwezigheid* van direct-democratische instituties dit effect niet heeft, maar dat het om het werkelijk houden van bijvoorbeeld een referendum gaat. Behalve responsiviteit, wordt er bij het meten van diffuse steun dus ook gekeken naar het vertrouwen dat de burger heeft in politieke instituties, zoals de regering, het parlement, en

politieke partijen. De twee concepten, vertrouwen en responsiviteit, worden vaak met elkaar in verband met elkaar gebracht (Kern, 2011) want als de overheid meer responsief is dan zal dit het vertrouwen ook doen stijgen (Voigt & Blume, 2015). Ondanks de relatie tussen de twee concepten moeten deze nog steeds wel los van elkaar beschouwd worden. Een burger kan namelijk de regering wantrouwen maar tegelijkertijd wel het idee hebben dat er rekening wordt gehouden met zijn belangen. Of de invoering van directe democratie zorgt voor een toename van het vertrouwen van de burger in politieke instituties is nog vrij onduidelijk. Volgens Dyck (2009) laat juist de aanwezigheid van direct-democratie instituties aan burgers zien dat politici niet te vertrouwen zijn. Elke keer dat een dergelijk institutie wordt gebruikt ondermijnt het de mogelijkheid van politici om hun taak te uitvoeren. Hierdoor is het waarschijnlijk dat burgers minder vertrouwen krijgen in politici. Als dit bovendien vaak gebeurt kunnen burgers het idee krijgen dat politici zich onttrekken van hun verplichtingen als burgers niet ingrijpen met bijvoorbeeld volksinitiatieven (Dyck, 2009; Kern, 2011). Hier kan tegen ingebracht worden dat burgers door directe democratie juist het idee hebben dat zij meer controle uitoefenen op politici en beleid en dat hierdoor ook hun vertrouwen toeneemt (Matsusaka, 2008). Onderzoek dat naar dit onderwerp is gedaan geeft geen uitsluitsel. Er is nationaal onderzoek dat uitwijst dat directe democratie het vertrouwen in politieke instituties doet dalen (Bauer & Fatke, 2014; Dyck, 2009). Verder geeft het grootschalig, internationaal onderzoek van Voight & Blume (2015) aan dat in landen met direct-democratische instituties er minder vertrouwen is in de regering en politieke partijen maar dit geldt niet voor het parlement. Daarnaast is er echter ook onderzoek dat de veronderstelling ondersteunt (Smith & Tolbert, 2004).

Ter samenvatting, de invoering van directe democratie kan er toe leiden dat burgers zich meer gehoord en vertegenwoordigd voelen doordat de overheid responsiever wordt. Verder zou de invoering van directe democratie mogelijk ook tot meer vertrouwen leiden in politieke instituties. Tezamen, vormen deze twee begrippen politiek diffuse steun.

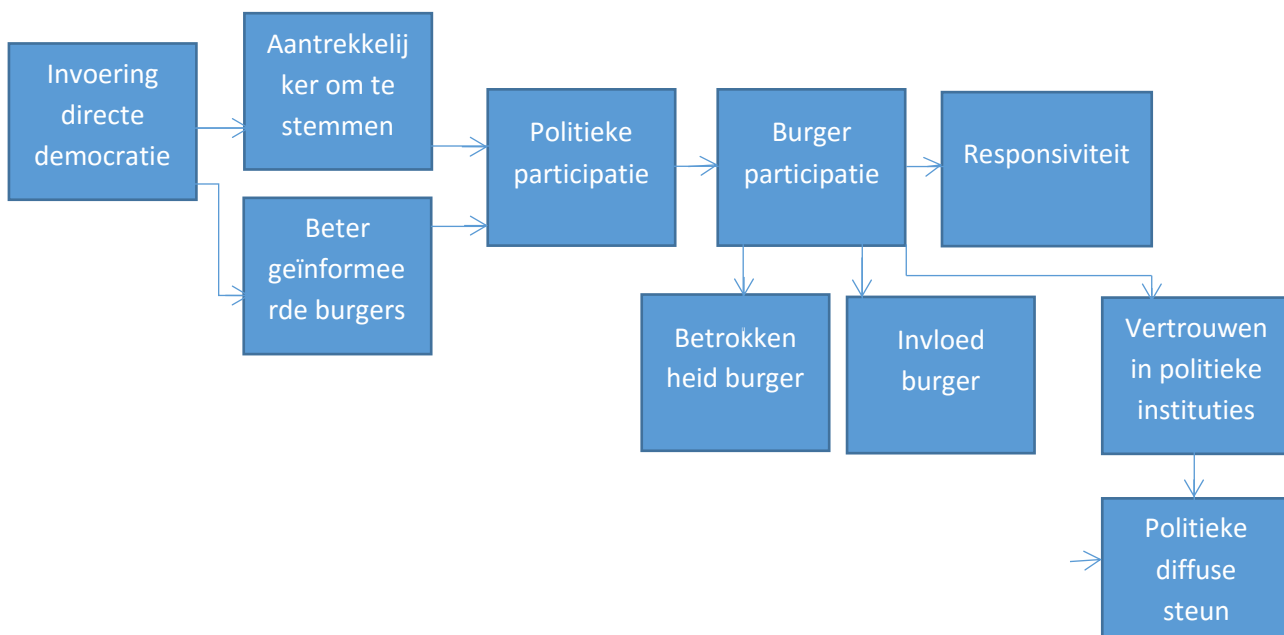
Na het bespreken van de bestaande literatuur komt naar voren dat er twee hoofdveronderstellingen zijn die uiteenvallen in deelveronderstellingen. De eerste veronderstelling is dat de invoering van directe democratie leidt tot een vergroting van burgerparticipatie. Deze vallen uiteen in drie deelveronderstellingen (nummers 1-3). Indien deze drie veronderstellingen worden bevestigd is er sprake van een vergroting van burgerparticipatie.

De vierde veronderstelling is een gevolg van de vergroting van burgerparticipatie. De veronderstellingen vijf en zes gaan over de perspectieven vertrouwen en responsiviteit. Deze kunnen in verband staan met elkaar maar dat hoeft niet. Indien beide worden bevestigd is er sprake van een toename van de diffuse steun. Dit zijn de veronderstellingen:

1. Directe democratie leidt tot een toename van vraag naar en aanbod van politieke informatie in een samenleving;
2. Directe democratie vergroot de interesse in en kennis van politieke informatie van burgers;
3. Directe democratie verhoogt de politieke participatie van burgers in de vorm van kiezersopkomst en andere vormen;
4. Directe democratie vergroot de gevoelens van betrokkenheid van burgers bij het besluitvormingsproces;
5. Directe democratie vergroot de responsiviteit van een politieke entiteit ten opzichte van haar burgers;
6. Directe democratie doet het vertrouwen stijgen in een politieke entiteit.

De invoering van directe democratie, hiermee wordt bedoeld een politieke institutie die de mogelijkheid geeft aan de burger om direct mee te beslissen of een mening te geven, kan tot gevolg hebben dat de vraag en het aanbod naar informatie zullen toenemen en ook de mate van discussie binnen een politieke entiteit (veronderstelling 1). Op deze manier kunnen burgers meer kennis vergaren en een grotere interesse krijgen in de politiek (veronderstelling 2). Deze beter geïnformeerde burgers kunnen het aantrekkelijker vinden om te gaan stemmen omdat zij door de invoering van directe democratie een rechtstreekse mogelijkheid hebben om deel te nemen aan de besluitvorming. Deze verschillende oorzaken kunnen tot een stijging van politieke participatie leiden (veronderstelling 3). Hierdoor is de burgerparticipatie vergroot. Dit kan er op zijn beurt toe leiden dat burgers meer invloed kunnen uitoefenen op beleid en zich meer betrokken voelen bij het besluitvormingsproces (veronderstelling 4). Dit kan er vervolgens toe leiden dat het beleid meer aan de wensen en voorkeuren van de burger voldoet. Daarnaast zijn direct-democratische instituties ook een mogelijkheid voor burgers om een signaal af te geven dat zij het niet eens zijn met beleid van de bestuurders. Hierdoor kunnen bestuurders tot een halt geroepen worden. Om deze reden wordt beargumenteerd dat directe democratie een preventieve werking kan hebben

omdat burgers gericht zullen zijn naar de voorkeuren en wensen van de burgers. Op deze wijze wordt dan de responsiviteit van bestuurders vergroot (veronderstelling 5). Het is hier belangrijk bij op te merken dat de responsiviteit van bestuurders niet eens werkelijk hoeft te zijn toegenomen maar dat de invoering van direct democratische instituties/ directe democratie sowieso dit gevoel kan geven aan burgers omdat zij een directe mening of stem hebben gekregen. Burgers kunnen zich dus meer vertegenwoordigd en gehoord voelen en ook meer vertrouwen in de politiek krijgen. Op het moment dat burgers meer vertrouwen hebben in de politiek en het idee hebben dat de responsiviteit is vergroot van bestuurders kan dit leiden tot het een stijging van de politiek diffuse steun.

Figuur 1 De verbanden tussen de veronderstellingen over de invoering van directe democratie

1.3 Conclusie

In dit hoofdstuk is kort uitgelegd wat in deze scriptie wordt verstaan onder democratie en welke modellen er zijn. Daarna is dieper ingegaan op directe democratie omdat dit vaak wordt genoemd als een oplossing om de burger meer te betrekken bij besluitvorming op zowel nationaal en Europees niveau. In de besproken literatuur is naar voren gekomen dat directe democratie gunstige effecten kan hebben op de kwaliteit van een democratie. Het kan leiden tot

een vergroting van burgerparticipatie en van gunstige invloed kan zijn op de visies en gevoelens van burgers. In deze scriptie wordt onderzocht of deze effecten kunnen worden waargenomen door een zestal veronderstellingen te toetsen aan twee praktijkvoorbeelden uit Nederland, namelijk het Europese Grondwet referendum in 2005 en het Oekraïne-referendum in 2016. De direct-democratische institutie die in deze scriptie dus wordt onderzocht is het referendum. In het volgende hoofdstuk wordt uitgelegd wat wordt verstaan onder een referendum, welke vormen er zijn en wat de voor- en tegenargumenten zijn in het debat over de wenselijkheid van referenda.

2. Het referendum

Er is geen overeenstemming over wat het fenomeen referendum precies inhoudt. Een vrij simpele definitie wordt gebruikt door Qvortup (2014, p. 1): “*popular votes on bills before they come law*”. In Nederland wordt meestal de definitie gebruikt van Gilhuis (Krieken, 2011; Steur, 2005): “een referendum is een institutie op grond waarvan een besluit dat door een staatsorgaan is genomen of wordt overwogen met betrekking tot een bepaalde zaak, tot voorwerp van een volksstemming wordt gemaakt” (Gilhuis, 1981, p. 28). In deze definitie zijn enkele belangrijke hoofdkenmerken opgenomen die bij alle verschillende vormen van een referendum te vinden zijn. Een van deze cruciale kenmerken betreft dat het besluit ‘door een staatsorgaan is genomen of wordt overwogen’. Een staatsorgaan dient eerst gehandeld te hebben, anders kan er geen referendum gehouden worden. Hiermee onderscheidt het referendum zich van een volksinitiatief (Gilhuis, 1981, p. 29) Dit is in Nederland beter bekend als het burgerinitiatief. In de tweede plaats, is het kenmerkend voor een referendum dat het gaat om een volksstemming over een ‘bepaalde zaak’. Een referendum kan dus niet over een bepaald persoon of groep gaan. Hiermee onderscheidt het referendum zich van een verkiezing, die ook een volksstemming is waarbij mensen worden gekozen om een openlijk ambt op zich te nemen (Gilhuis, 1981). Het begrip volksstemming omvat alle vormen van stemmingen waarbij het volk een actieve rol speelt in het besluitvormingsproces

2.1 Verschillende vormen van referenda

Een eerste onderscheid kan gemaakt worden op basis van de juridische werking van het referendum. Deze werking kan consultatief of decisief zijn (Rosema, 2005). Bij een consultatief referendum geven de kiezers hun mening en is de uitslag vanuit juridisch oogpunt niet bindend.

Dit is in tegenstelling tot het decisieve, oftewel beslissende referendum, waarbij de uitslag een bindende werking heeft. Meestal hebben decisieve referenda een grondslag in de grondwet, en consultatieve niet. Het is van belang om te benadrukken dat bij het consultatieve referendum de uitslag wél als bindend kan worden ervaren door het bestuursorgaan (Rosema, 2005). Dit kan bijvoorbeeld doordat politici van mening zijn dat de uitslag niet genegeerd kan worden. Verder kan dit ook door ‘zelfbinding’, waarbij politici van te voren hebben aangegeven de uitslag van het referendum te volgen.

Het tweede onderscheid betreft de rechtsgrondslag of ontstaansgrond van een referendum. Het gaat er hier om of het een obligatoir of facultatief referendum betreft. Bij een obligatoir referendum, ook wel verplicht genoemd, dient een referendum plaats te vinden anders kan een bepaald besluit niet tot stand komen. Meestal gaat het hier om wijzingen van de grondwet (Gilhuis, 1981). Een facultatief referendum kan alleen gehouden worden indien hier een geldig verzoek voor is ingediend. Er zijn verschillende mogelijkheden wie een dergelijk verzoek kan indienen. Dit kunnen bijvoorbeeld zijn: de regering, een president, een bepaald aantal kiesgerechtigden, een meerder – of minderheid van het parlement, of organen op regionaal niveau. Door wie het verzoek tot een referendum wordt ingediend, zorgt voor een onderscheid binnen het facultatieve referendum. Als een bestuursorgaan het verzoek indient, betreft het een raadplegend referendum. Indien kiesgerechtigden een verzoek indienen gaat het om een raadgevend referendum. Zoals hierboven al is beschreven kan het voorkomen dat een referendum gehouden mag worden zonder dat hiervoor een grondwettelijke basis voor is. Dit is bijvoorbeeld in Nederland het geval. Gilhuis (1981) betwist of zo’n referendum wel aanvaardbaar is. In bijna alle liberale democratieën geldt dat een dergelijk referendum toelaatbaar is als het verzoek is ingediend door de regering of het parlement.

Een andere vorm van classificatie heeft betrekking op het moment waarop het referendum gehouden wordt. Dit kan zijn voor of nadat een bestuursorgaan een besluit heeft genomen, oftewel een niet-correctief of correctief referendum (Steur, 2005). Indien een bestuursorgaan het besluit heeft genomen en er vindt daarna een referendum plaats dan is het referendum correctief. Wanneer het referendum wordt gehouden voor een besluit wordt genomen is het niet-correctief. Als de juridische werking bindend is dan wordt de volksvertegenwoordiging gepasseerd in het besluitvormingsproces (Steur, 2005).

Een laatste onderscheid kan gemaakt worden op basis van het onderwerp van het referendum. Er kunnen vier soorten gedifferentieerd worden (Gilhuis, 1981; Steur, 2005). Er is het Grondwetsreferendum, waarbij het referendum alleen gaat over grondwetswijzigingen. Een ander is het wetgevingsreferendum, dit betreft de wetten in formele zin. Verder is er het verdragsreferendum, waarbij over het algemeen niet over het verdrag zelf maar over het besluit van het parlement tot instemming met het verdrag wordt gestemd (Gilhuis, 1981; Steur, 2005). Als laatste is er het bestuursreferendum waarbij wordt gestemd over een besluit dat geen betrekking heeft op wetgeving of rechtspraak. In onderstaande tabel is het ter verduidelijking weergegeven.

Tabel 1: Overzicht verschillende vormen van referenda

Onderscheid	Vorm	Vorm
Juridische werking	Bindend	Niet-bindend
Rechtsgrondslag	Verplicht	Facultatief → raadplegend vs. raadgevend
Moment van referendum	Correctief	Niet-correctief
Onderwerp	Grondwet – Wetgevend	Verdrag – bestuur

2.2 Voor- en tegenargumenten in de discussie over het referendum

Al decennia lang is het referendum een veelbesproken onderwerp in de Nederlandse politiek (Rosema, 2005). Een heel boek kan over de ontwikkeling van het referendum in Nederland worden geschreven, zie Steur (2005). Meerdere keren zijn er wetsvoorstellen geweest ter invoering van een referendum, waaronder ook pogingen om het referendum in de Grondwet te laten opnemen. Al deze voorstellen werden verworpen totdat in 2014 de Wet raadgevend referendum werd aangenomen. Het feit dat er op 6 april 2016 een referendum plaatsvond is dan ook vrij uniek voor Nederland. Desalniettemin, blijven de meningen sterk verdeeld over het referendum. Om het achterliggende debat te schetsen en meer duidelijkheid te verschaffen over de mogelijke functies van een referendum wordt er nu dieper ingegaan op de voor en tegenargumenten van het houden van referendum. De argumenten vóór zijn als eerste aan de beurt.

Het referendum als uiting van strikte volkssoevereiniteit

In haar meest strikte vorm betekent democratie dat het volk regeert; *demos* betekent volk en *kratein* betekent heersen of regeren in het Grieks. In een echte democratie zou de soevereiniteit dus in het geheel bij het volk liggen. Deze directe vorm van democratie is in de wereld nergens te bekennen omdat elke moderne democratie wel enige mate van representativiteit en delegatie naar volksvertegenwoordigers kent (Krieken, 2011). Aangezien een referendum de mogelijkheid geeft aan het volk om zijn mening te geven over een bepaalde kwestie is dit een primaire uiting van de wil van het volk (Leininger, 2015).

Het referendum is een wenselijke aanvulling op het stelsel van representatieve democratie

Bij een representatieve democratie hebben burgers geen rechtstreekste invloed op politieke besluitvorming tussen verkiezingen in, maar geven zij deze invloed aan vertegenwoordigers tot de volgende algemene verkiezingen. Volgens voorstanders kan het referendum een handige aanvulling zijn op het representatieve stelsel bij bepaalde kwesties waarvan men vindt dat het volk te weinig zeggenschap heeft (Buelens, 2009; Gilhuis, 1981). Dit is mede omdat bij verkiezingen burgers stemmen op een verzameling van standpunten en niet over één kwestie (Staatscommissie Biesheuvel, 1985). Als een bepaald vraagstuk zich voordoet tussen verkiezingen door heeft de burger hier niet veel invloed op kunnen hebben, namelijk alleen voor zover de volksvertegenwoordigers naar hen willen luisteren. Verder stelt de Staatscommissie (1985) ook dat het Nederlandse stelsel van coalitievorming ervoor kan zorgen dat afspraken tussen de betrokken partijen worden gemaakt die afwijken van het standpunt van de meerderheid van de bevolking. Door middel van het referendum krijgt het volk een vorm van directe bestuur terug en kan op deze manier het representatieve systeem ‘corrigeren’. Volgens Gilhuis (1981) wordt op deze manier een brug geslagen tussen de directe democratie en het representatieve stelsel.

Door middel van een referendum wordt de participatie vergroot van burgers

Voorstanders van een referendum zijn vaak van mening dat er een kloof is tussen de burger en de politiek. Deze kloof zou te groot zijn en daarom is het van belang dat de burgerparticipatie wordt vergroot (Buelens, 2009; Kleef, 2015). Deze kloof komt doordat er te weinig participatiemogelijkheden zijn voor het volk om van invloed te zijn op besluitvorming. Dit kan

leiden tot gevoelens van frustratie onder de bevolking en tot minder motivatie om actief te participeren in besluitvormingsprocessen (Staatscommissie Biesheuvel, 1985; Rosema, 2005). Een referendum is dan een belangrijk instrument om de burger bij besluitvorming te betrekken. Bovendien kan een referendum ook een legitimerende werking hebben omdat de burger direct moet stemmen over een beleidskwestie. In plaats van het stemmen op een partij of persoon denkt en besluit de kiezer mee in het besluitvormingsproces.

Via een referendum is er meer politieke controle

In 1985 stelde de Staatscommissie Biesheuvel dat het beleidsproces in Nederland steeds complexer is geworden waarbij meer personen betrokken zijn die niet gekozen kunnen worden. De uitslag van een referendum geeft duidelijk weer of de meerderheid van de bevolking tevreden is over beleid of juist ontevreden. Op deze manier weet de regering of zij op de juiste weg zit of het beleid dient aan te passen. Hierdoor wordt de politieke controle vergroot (Steur, 2005). Bovendien kan een referendum daarmee ook een preventieve werking hebben omdat volksvertegenwoordigers de stemming onder de bevolking meer in de gaten zal houden.

Een referendum is in staat de macht van politieke partijen te beperken

De hierboven beschreven onvolkomenheid van het representatief stelsel geeft aan dat politieke partijen beslissingen kunnen nemen zonder dat een meerderheid van het volk het hiermee eens is. Dit kan komen doordat bij coalitievorming afspraken worden vastgelegd maar ook wanneer standpunten geruild worden tussen partijen in het parlement die weinig met elkaar te maken hebben (Staatscommissie Biesheuvel, 1985). Als dit gebeurt tussen verkiezingen door heeft de burger daar geen invloed op. Een referendum, met name als de uitslag bindend is, kan hierdoor de invloed van politieke partijen beperken (Steur, 2005).

Een referendum als oplossing voor een politieke impasse

Volgens de Staatscommissie Biesheuvel (1985) heeft het vertegenwoordigde stelsel een onvolkomenheid omdat vraagstukken waar geen overeenstemming over is binnen een coalitie op de lange baan geschoven kunnen worden. Oplossingen voor vraagstukken die belangrijk kunnen voor kiezers blijven dan achterwege. Wanneer politici het met elkaar oneens zijn kan een referendum met zijn duidelijk uitslag de politieke impasse doorbreken (Rosema, 2005).

Het referendum is een belangrijk middel om de wil van het volk te vernemen.

De uitslag van een referendum geeft een helder signaal af aan de politiek over de stemmingen en opvattingen die leven onder de bevolking over een bepaalde kwestie.

Bij een referendum spelen machtsspelletjes geen rol

Indien een referendum plaatsvindt in een goed functionerend democratisch systeem en de vraagstelling helder en ondubbelzinnig is, is het niet mogelijk om de uitslag te manipuleren. In tegenstelling tot politici hebben burgers geen geheime agenda en worden zij niet afgeleid door macht en prestige. Een referendum gaat alleen om de inhoud.

Na de voorargumenten te hebben besproken wordt er nu aandacht besteed aan de tegenargumenten.

Het referendum is onverenigbaar met een representatief stelsel

Tegenstanders vinden dat instrumenten van directe democratie niet verenigbaar zijn met het representatieve stelsel (Rosema, 2005). Bij een representatief stelsel heeft de volksvertegenwoordiging de taak gekregen van het volk om besluiten te nemen. Het is ongewenst als burgers deze rol gaan overnemen. De taak van de volksvertegenwoordiging wordt dan ondermijnd. Specifiek voor Nederland kan opgemerkt worden dat de Grondwet op gespannen voet staat met een referendum. Artikel 50 van de Grondwet stelt : “De Staten-Generaal vertegenwoordigen het gehele Nederlandse volk”. Dit betekent dus dat de volksvertegenwoordigers de beslissingen nemen namens het volk en niet het volk zelf. Verder is er ook nog een clause in de Grondwet die stelt dat de volksvertegenwoordigers een vrij mandaat hebben. De clause: “de leden stemmen zonder last”. Vanwege artikel 50 is het nog niet mogelijk om in Nederland een bindend correctief referendum te houden omdat daarvoor een Grondwetverandering nodig is. Een voorstel voor deze Grondwetverandering is in behandeling.

De burger maakt niet dezelfde belangenafweging zoals de volksvertegenwoordiging doet

Bij het besluitvormingsproces en de ontwikkeling van beleid heeft de volksvertegenwoordiging de taak om met alle belangen, ook die van minderheden, bij een bepaalde kwestie rekening te

houden (Steur, 2005). Na het afwegen van de belangen wordt een keuze gemaakt die volgens de volksvertegenwoordiging het meest het algemeen belang dient. Tegenstanders van referenda zijn van mening dat de burger deze belangenafweging niet maakt maar oordeelt op basis van het eigen deelbelang (Krieken, 2011; Steur, 2005). Hiermee zou de uitslag van een referendum over een besluit dus niet het algemeen belang kunnen dienen van een samenleving. Bovendien gebeurt de belangenafweging van de volksvertegenwoordiging in het openbaar terwijl dit bij burgers niet zichtbaar is.

De gemiddelde burger heeft niet de informatie noch de tijd en is vaak niet deskundig om een geïnformeerde keuze te maken

Aangezien het de taak van de volksvertegenwoordiger is om een besluit te nemen op basis van verschillende belangen, zal hij zich hier in verdiepen. De volksvertegenwoordiger kan de mening van experts vragen en praat met verschillende belanghebbenden. De gemiddelde burger heeft niet deze informatie noch de tijd tot zijn beschikking die een volksvertegenwoordiger heeft bij het maken van een keuze. Hier komt bovenop dat de complexiteit van vraagstukken nog groter is geworden dan voorheen (Krieken, 2011). Er wordt daarom getwijfeld of de gemiddelde burger wel deskundig genoeg is om een geïnformeerde keuze te maken (Leininger, 2015). Een referendum is dan onwenselijk omdat het tot gevolg kan hebben dat de kiezer een verkeerde keuze maakt met onvoorziene of onbedoelde gevolgen (Krieken, 2015).

Een referendum isoleert en simplificeert vraagstukken

Een referendum gaat altijd over een specifiek vraagstuk waarbij alleen maar tussen twee opties gekozen kan worden. Meestal is een besluit onderdeel van een groter geheel, in samenhang met ander gevoerd beleid op verwante terreinen. Door een referendum raakt het vraagstuk geïsoleerd en kan de samenhang tussen besluiten te niet worden gedaan (Rosema, 2005). Een ander argument is dat complexe vraagstukken door een referendum worden gesimplificeerd door de manier waarop gestemd kan worden. Politieke kwesties zijn vaak niet te reduceren tot een simpele ja/nee of voor/tegen vraag (Steur, 2005). Hiermee verdwijnen de nuance en de compromissen die in het representatieve stelsel vaak aanwezig zijn.

Burgers kunnen andere beweegredenen hebben dan het eigenlijke referendumonderwerp

Verder beargumenteren tegenstanders dat burgers andere factoren laten meespelen die eigenlijk niet van belang zijn bij het referendumonderwerp (Rosema, 2005; Steur, 2005). Kiezers kunnen bijvoorbeeld hun stem bij het referendum gebruiken om hun onvrede te uiten over de regering en dus niet inhoudelijk stemmen over het referendumonderwerp. Een referendum hoort niet over een persoon of groep personen te gaan, indien kiezers dit laten meewegen in hun keuze dan heet dit plebiscitair misbruik (Staatscommissie Biesheuvel, 1985).

Een referendum kan een behoudende werking en een vertragend effect hebben

Met een behoudende werking wordt bedoeld dat het de verandering en vernieuwing van de wetgeving mogelijk kan beperken (Staatscommissie Biesheuvel, 1985). Uit de praktijk blijkt blijken dat kiezers eerder geneigd zijn nee in plaats van ja te stemmen (Krieken, 2011; Steur, 2005). Hierdoor heeft het referendum een remmende werking op nieuwe wetgeving en raakt het besluitvormingsproces vertraagd. Er kan hier tegen in gebracht worden dat de referendumpraktijk in Zwitserland er niet voor heeft gezorgd dat vernieuwingen in de wetgeving zijn tegengehouden (Gilhuis, 1981).

De vraagstelling kan manipulatief of misleidend zijn

De vraagstelling van een referendum is een van de belangrijkste elementen. Uit onderzoek is gebleken dat deze vraagstelling problematisch kan zijn (Beckers & Billiet, 2009). Dit kan op twee manieren. Ten eerste, wordt gewezen op het gevaar dat de vraagstelling gemanipuleerd kan worden. Meestal bedoelt men hier mee “een weloverwogen vraagformulering om de antwoorden in de gewenste richting te sturen” (Beckers & Billiet, 2009, p. 54). Een tweede probleem kan zijn dat de vraagstelling misleidend is waardoor kiezers geneigd zijn zich te vergissen. Een voorbeeld hiervan is dat voorstanders op ‘nee’ dienen te stemmen en tegenstanders ‘ja’ dienen te stemmen. Als oplossing ter voorkoming van deze problemen wordt vaak een onafhankelijke instantie genoemd, die zal toezien op de objectiviteit.

Een referendum biedt geen mogelijkheid tot het sluiten van een compromis

Door een referendum, met name bij een bindende uitslag, is er geen mogelijkheid tot het sluiten van een compromis (Steur, 2005). Dit is wel het geval als een voorstel door een parlement wordt behandeld door bijvoorbeeld standpuntenruil. Hierdoor kan het zijn dat belangen van

minderheden niet gewaarborgd worden in het beleid. Bovendien kunnen moeilijk bereikte compromissen die door een coalitie gesloten zijn in een keer ter zijde geschoven worden (Steur, 2005)

Door de sfeer rondom een referendum kan er sprake zijn van demagogische manipulatie

Voordat een referendum plaatsvindt wordt campagne gevoerd. Voor – en tegenstanders zullen ten tijde van de campagne de kiezer van hun gelijk willen overtuigen. De campagne-voerende groepen zijn hierbij afhankelijk van de media (Krieken, 2011). Een voorbeeld is de mate van aandacht die een campagne-voerende groep krijgt van media. Een gevaar hierbij is dat het publieke debat in een bepaalde richting wordt gestuurd of dat er sprake is van demagogische nieuwsmanipulatie (Krieken, 2011; Steur, 2005).

De uitslag kan tegen de wil van de zwijgende meerderheid en moeilijk te duiden zijn

Bij een referendum gaan vaak mensen met een belang stemmen, dus felle voor – en tegenstanders, terwijl andere burgers thuis blijven. Hierdoor kan de uiteindelijke uitslag een eenzijdig beeld weergeven en vertegenwoordigt het niet de meerderheid van de bevolking. De kritiek is dan dat een minderheid zijn wil oplegt aan de zwijgende meerderheid (Staatscommissie Biesheuvel, 1985). Verder kan het zijn dat nee -stemmers het voorstel te ver vinden gaan of juist niet ver genoeg vinden gaan. Aangezien er geen argumenten gegeven kunnen worden bij het stemmen is de uitslag voor de volksvertegenwoordiging dan moeilijk te duiden.

2.3 Conclusie

In dit hoofdstuk is uitgelegd wat kan worden verstaan onder het referendum, als instrument van directe democratie. Er bestaan verschillende vormen van referenda die op basis van vier elementen onderscheiden kunnen worden. Daarnaast zijn de meest voorkomende voor – en tegenargumenten besproken in de discussie over referenda. Het is gebleken dat dit een complexe materie is. Tegen elk voordeel weegt een nadeel op en andersom. Voorstanders zullen op de pluspunten van een referendum wijzen, terwijl tegenstanders de nadelen zullen aanhalen. Het is dan ook bijna niet mogelijk om volledig voor of tegen de invoering van een referendum te zijn zonder ook de voor- of nadelen te erkennen. In deze scriptie worden twee referenda die in Nederland zijn gehouden geanalyseerd. Het Europese grondwetreferendum en het Oekraïne-referendum zijn allebei niet-bindend, facultatief, correctief en gingen over een wet ter

instemming van een EU-verdrag. Toch, is er ook een verschil, namelijk de totstandkoming van het referendum. Het Europese grondwetreferendum is een raadplegend referendum dat was geïnitieerd door de Tweede Kamer. Het Oekraïne-referendum is een raadgevend referendum dat was geïnitieerd door burgers. In de volgende twee hoofdstukken worden de veronderstellingen uit hoofdstuk één getoetst aan deze twee referenda. Bij elk referendum wordt getoetst welke veronderstellingen kunnen worden bevestigd of ontkracht. Indien de eerste drie veronderstellingen kunnen worden bevestigd is er sprake van een vergroting van burgerparticipatie. Veronderstelling vier is een gevolg van de vergroting van burgerparticipatie. De veronderstellingen vijf en zes zijn er om vast te stellen of de referenda een gunstige invloed hebben gehad op de perspectieven van burgers ten opzichte van de politiek, met een focus op diffuse steun. Indien deze laatste twee veronderstellingen kunnen worden bevestigd is de politiek diffuse steun van burgers ten opzicht van de Europese Unie toegenomen.

3. Het Europese Grondwetreferendum van 2005

In dit hoofdstuk staat het Europese grondwetreferendum centraal. Het doel is om te onderzoeken in hoeverre kan worden vastgesteld dat het Europese Grondwetreferendum de zes veronderstellingen over de invoering van directe democratie bevestigt. Eerst volgt er een samenvatting die uit verschillende paragrafen bestaat. Daarna worden de data van verschillende peilingen en onderzoeken van voor en na het referendum besproken. Aan de hand van deze data worden vervolgens de veronderstellingen getoetst in een analyse. In de conclusie wordt uitgelegd welke veronderstellingen zijn bevestigd of niet. De inzichten die uit de analyse naar voren komen worden meegenomen naar de analyse van het Oekraïne-referendum.

3.1 Een samenvatting van het Europese Grondwet referendum

De volgende paragrafen kunnen worden gezien als een samenvatting van het Europese Grondwetreferendum. Het doel is om de context waarin het referendum heeft plaatsgevonden te schetsen. Het is nodig om kennis te hebben van de context voor het analyseren van de data wat later in dit hoofdstuk wordt gedaan. In deze samenvatting wordt beschreven hoe het referendum tot stand is gekomen en waar de Europese Grondwet over ging. Vervolgens wordt besproken wat de standpunten van de politieke partijen waren, hoe de campagne verliep, en waar de media

aandacht aan besteedden. Er is geprobeerd om een beknopte samenvatting te schrijven. Er is al veel geschreven over het Europese Grondwetreferendum waardoor het niet noodzakelijk is om elk detail te bespreken. De samenvatting dient om de achtergrond van het referendum te schetsen en de relevante zaken voor de analyse naar voren te laten komen.

3.1.1 De totstandkoming van het referendum.

Op 29 oktober 2004 ondertekenden de toenmalige 25 lidstaten van de EU het Europees Grondwettelijk verdrag. Dit verdrag was tot stand gekomen om een nieuw impuls te geven aan de Unie en zou alle eerdere gesloten verdragen vervangen. Om het verdrag in werking te laten treden was ratificatie vereist. Dit is een procedure die altijd noodzakelijk is en in de lidstaten naar aanleiding van de eigen wetgeving wordt vormgegeven, bijvoorbeeld door parlementaire goedkeuring of een volksraadpleging. Vanwege het indienen van een initiatiefvoorstel door drie parlementariërs (PvdA, D66, GroenLinks) in 2003 leidde dit in Nederland ertoe dat de ratificatieprocedure zou verlopen door het houden van een volksraadpleging (van der Kolk & Aarts, 2005a). Dit voorstel werd aangenomen door de Tweede Kamer in november 2003 en door de Eerste Kamer in januari 2005. Hieruit ontstond de Wet raadplegend referendum Europese Grondwet die de kwesties rondom het referendum regelde.

3.1.2 De inhoud van de Europese Grondwet

Het Europees Grondwettelijk verdrag kwam tot stand omdat er in 2001 was besloten dat de EU aan een grondige hervorming toe was. Het doel was om op overzichtelijke wijze alle bestaande regelingen te weergeven (Wessel, 2005). Daarnaast waren er in 2001 drie uitdagingen vastgesteld waar de Unie op dat moment voor stond. De Europese Grondwet diende met deze uitdagingen om te gaan. Dit waren (Hoofdpunten uit de Europese Grondwet, z.d.):

- de kloof verkleinen tussen Brussel en de burger;
- de hervorming van het institutionele kader vanwege de toetreding van tien nieuwe lidstaten; en
- de positie van de Unie in de wereld versterken.

Wat betreft de eerste uitdaging was vastgelegd dat nationale parlementen en maatschappelijke organisaties nieuwe instrumenten tot hun beschikking kregen om invloed uit te oefenen op het wetgevingsproces. Daarnaast was het plan om het Europees Parlement een grotere bevoegdheid te geven op meerdere beleidsterreinen, waaronder justitie en uitgaven van

de EU (Hoofdpunten uit de Europese Grondwet, z.d.). Een laatste punt op dit gebied was dat de Europese Grondwet het wetgevingsproces transparanter en democratischer probeerde te maken.

Ten aanzien van de tweede uitdaging voorzag de Europese Grondwet in het aanpassen van veel punten wat betreft de interne organisatie. Er waren nieuwe regelingen opgesteld voor de verschillende EU-instellingen, de wetgevingsprocedures waren gestroomlijnder en het aantal wetsinstrumenten werd beperkt (Hoofdpunten uit de Europese Grondwet, z.d.). Verder was een groot deel van de grondwet gewijd aan het Europese Hof van Justitie (HvJ). Het HvJ kreeg meer bevoegdheden en kon eerder boetes opleggen.

Met betrekking tot de laatste uitdaging, een prominere rol voor de EU op het wereldtoneel, waren er een paar hoofdpunten. De grondwet bevatte bepalingen wat betreft het goed onderhouden van de relaties tussen de Unie en haar burens, en het buitenlands beleid. Een tweede punt was op het gebied van defensie. De Grondwet stelde een Europees defensie-agentschap in en er waren voorwaarden bepaald die de militaire samenwerking tussen lidstaten regelde. Het derde punt was dat de grondwet een artikel bevatte die de EU rechtspersoonlijkheid gaf. Dit betekende dat de Unie in staat was om lid te worden van internationale organisaties en verdragen te ondertekenen (Hoofdpunten uit de Europese Grondwet, z.d.).

De term Europese Grondwet lijkt te insinueren dat gaat om een grondwet waarmee de Unie een federale staat zou worden. Dit was niet het geval. Net zoals de eerdere verdragen ging het om een internationaal verdrag waarbij de lidstaten soeverein bleven (Wessel, 2005).

3.1.3 De standpunten van de politiek partijen

Nadat in 2004 de Europese regeringsleiders een akkoord hadden bereikt, werd al snel duidelijk dat de Europese Grondwet op veel steun kon rekenen in de Tweede Kamer. Binnen de verschillende politieke partijen waren dissidenten maar elke politieke partij nam een officieel standpunt in naar aanleiding van het referendum. De partijen VVD, PvdA, D66, CDA, en GroenLinks waren voorstanders van de Europese Grondwet. De partijen Groep Wilders (nu PVV), LPF, SP, ChristenUnie, SGP en SP waren tegenstanders van het verdrag (Referendum Europese Grondwet, z.d.). Hiermee kwam de voorstanders op 127 zetels en de tegenstanders op 22 zetels (Referendum over EU-grondwet in Nederland, 2005). Het kabinet Balkenende II, die bestond uit een coalitie van de partijen CDA, VVD en D66, was ook een voorstander van de Europese Grondwet (Kabinet-Balkenende II (2003-2006), z.d.).

Wat betreft de argumentatie van de voorstanders was er veel verschil. Vrijwel elke politieke partij legde aan de hand van het eigen politieke profiel uit waarom het een voorstander van de Europese Grondwet was (Voerman, 2005). Het CDA benadrukte voornamelijk de gemeenschappelijke Europese waarden die de Europese Grondwet bevatte, volgens de PvdA zou de grondwet het sociale karakter van de Unie ten goede komen en GroenLinks legde de focus op het groener en diervriendelijker worden van Europa dankzij de grondwet (Voerman, 2005). De D66 was voorstander vanwege de opname van de grondrechten in het verdrag maar had graag gewild dat de Europese Grondwet nog uitgebreider was. De VDD week enigszins af van de andere politieke partijen die hun steun hadden uitgesproken. De VVD had zich namelijk eerst negatief over de grondwet uitgesproken en meende “beter geen grondwet dan een slechte (Van der Laan, 2004)”. De partij was van mening dat de grondwet negatieve gevolgen zou hebben voor de positie van Nederland binnen de Unie. Uiteindelijk werd besloten dat de voordelen opwogen tegen de nadelen. Er waren enkele punten die alle voorstanders benadrukten, namelijk dat de grondwet de EU verbeterde op het gebied van democratie en slagvaardigheid en dat de EU gericht tegen terrorisme en criminaliteit kon bestrijden (Voerman, 2005).

De tegenstanders hadden in hun kritiek op de Grondwet een gemeenschappelijk kenmerk. Allen stelden dat de Europese Grondwet ervoor zorgde dat Nederland teveel bevoegdheden zou verliezen aan de Unie, die een ‘superstaat’ in wording was (Voerman, 2005). De partijen hadden elk ook andere punten van kritiek. De christelijke partijen, ChristenUnie en SGP, vonden het nadelig dat het ontbrak aan een verwijzing naar de christelijke wortels van Europa. De SP was een fel tegenstander, onder meer omdat de grondwet de Unie meer bureaucratisch, ondemocratisch en minder transparant zou maken. De LPF was tegenstander want door de Grondwet zou de kloof tussen de burger en Brusselse politiek alleen nog maar groter worden. De Groep Wilders (afgesplitst van VVD in 2004) was een tegenstander van de Grondwet omdat hiermee toetreding van Turkije tot de EU dichterbij zou komen (Referendum over EU-grondwet in Nederland, 2005).

Een ander punt waar de politieke partijen in verschilden was wat betreft het wel of niet volgen van de uitslag van het referendum. Ondanks dat het een raadgevend referendum waarbij het kabinet niet gebonden is aan de uitslag had een meerderheid in de Tweede Kamer van tevoren aangegeven de uitslag te respecteren (Referendum Europese Grondwet, z.d.). In tabel 2

hieronder staat duidelijk weergegeven hoe de verschillende politieke partijen dachten over de grondwet en of de uitslag gevolgd moest worden of niet.

Tabel 2: standpunten politieke partijen

Standpunten	Voor Europese Grondwet	Tegen Europese Grondwet
Referendumuitslag respecteren	VVD, GroenLinks, D66	LPF, SP
Referendumuitslag niet accepteren		
Referendumuitslag onder voorwaarden respecteren	CDA	PvdA
Referendumuitslag niet-bindend advies dat waarschijnlijk niet zou worden gerespecteerd		ChristenUnie, SGP
Omgaan met referendumuitslag onduidelijk		Groep Wilders

3.1.4 De campagne

Net zoals bij verkiezingen werd in de aanloop naar het referendum campagne gevoerd door de verschillende politieke partijen en organisaties. Er werd actief campagne gevoerd door de politieke partijen CDA, D66, PvdA, VVD, ChristenUnie, Pvd, SGP, SP en de eenmansfractie Groep Geert Wilders. Enkele maatschappelijke organisaties die campagne voerden waren Europese Beweging Nederland en Comité Grondwet Nee (Lucardie, 2005). Er was geen sprake van een duidelijke voor- en tegencampagne. Voor- en tegenstanders waren te sterk verdeeld om gezamenlijk campagne te voeren; het ja-kamp was verdeeld tussen de regering en de oppositie en het nee-kamp tussen links en rechts (Lucardie, 2005). In de eerste maanden van 2005 hadden de voorstanders een voorsprong in opiniepeilingen. In maart veranderde dit en werd er gepeild dat beide kampen elkaar in evenwicht hielden (Lucardie, 2005). Een verklaring hiervoor kan gevonden worden in het gegeven dat de voorstanders zich op de achtergrond hielden en het campagne voeren in eerste instantie overlieten aan het nee-kamp. Vanaf april 2005 ging het campagne voeren werkelijk van start met het uitdelen van pamfletten, spotjes op tv, advertenties in de krant, vertegenwoordigers van het ja- en nee- kamp in tv-shows, het plaatsvinden van discussiebijeenkomsten etc. (Lucardie, 2005).

Bij de campagne was geen centraal thema te onderscheiden maar eerder een scala van onderwerpen (Kleinnijenhuis, Takens, & van Atteveldt, 2005). Inhoudelijke onderwerpen

kwamen aan bod zoals de nieuwe bevoegdheden die de Unie zou krijgen, het verliezen van het vetorecht, beleid op het gebied van militaire samenwerking en asiel, en de rol van de EU op het wereldtoneel. Daarnaast werd in de campagne ook aandacht besteed aan thema's die niet direct verband hielden met de grondwet zoals de Europese integratie. Dit gebeurde door de voor- en tegenstanders. De voorstanders probeerden de potentiële stemmers te overtuigen om voor te gaan stemmen door een tegenstem te associëren met het uitbreken van een oorlog, economische malaise en een invasie van asielzoekers (Lucardie, 2005) Het nee-kamp maakte ook gebruik van associaties door met name onderwerpen aan te halen zoals de euro, een mogelijke toetreding van Turkije en de veronderstelling dat de EU een superstaat aan het worden was. Medio mei, twee weken voor het referendum, ging het kabinet zich actief in zetten om burgers te overtuigen om voor te stemmen. De aanleiding hiervoor was waarschijnlijk de opiniepeiling die aangaf dat er meer tegenstanders voor de grondwet waren dan voorstanders (Lucardie, 2005).

3.1.5 Aandacht in de media

Vanaf begin 2005 kwam het Europese Grondwet referendum steeds vaker in de media (Kleinnijenhuis, Takens, & van Atteveldt, 2005). Dit kwam met name door ontwikkelingen/gebeurtenissen zoals het instemmen van de Eerste Kamer met het voorstel in januari, en de bekendmaking van de datum van het referendum in februari. Naarmate het referendum steeds dichterbij kwam nam de hoeveelheid nieuws erover toe. Op het hoogtepunt was in bepaalde kranten op één dag 25 artikelen over het referendum te lezen.

In de media werd ook aandacht besteed aan hoe er campagne werd gevoerd (Kleinnijenhuis, Takens, & van Atteveldt, 2005). Dit gold met name voor de voorstanders, echter niet in positieve zin. Het ja-kamp was onder meer veel in het nieuws vanwege de onderlinge verdeeldheid, de kritiek die zij uitten op elkaar en de EU, en de dreigende taal van sommige politici. Die verdeeldheid uitte zich in het feit dat de vijf politieke partijen die campagne voerden ter verdediging van de grondwet dat ieder apart deden; pogingen om gezamenlijk te werk te gaan liepen op niks uit. Bovendien legde ieder op eigen wijze uit wat de redenen waren om voor te gaan stemmen. GroenLinks benadrukte bijvoorbeeld dat de grondwet een wapen was om milieuvervuiling tegen te gaan terwijl de VVD als reden gaf dat dit verdrag gewoon beter was dan de voorgaande verdragen. Deze verdeeldheid was ook merkbaar bij de regering waarbij ministers elkaar publiekelijk bekritiseerden en twee ministeries verschillende campagnes

voerden (Kleinnijenhuis, Takens, & van Atteveldt, 2005). Daarnaast uitten de politieke partijen die de grondwet verdedigden ook kritiek op de EU, wat breed werd uitgemeten in de pers.

Het laatste punt waardoor het ja-kamp meerdere keren in het nieuws kwam was de onheilspellende taal die werd geuit door sommige politici. Minister Brinkhorst had bijvoorbeeld gezegd ‘dat het licht uit zou gaan en Nederland op slot’ bij een verwerping van de Europese Grondwet. Deze en andere dreigende toespelingen riepen weerstand op onder de Nederlandse bevolking en kwam de campagne niet ten goede (Lucardie, 2005)

3.2 De uitslag en de gevolgen

Op 1 juni 2005 werd het referendum gehouden waarbij de vraag luidde: bent u voor of tegen instemming door Nederland met het Verdrag tot vaststelling van een Grondwet voor Europa? De opkomst was hoog met een percentage van ruim 63% van de kiesgerechtigde bevolking. De uitslag werd gezien als een duidelijk signaal, een meerderheid van de gekomen stemmers was tegen instemming met het verdrag. Er had 61,6% ‘tegen’ gestemd, tegenover 38,4% ‘voor’ (TNS NIPO, 2005). De uitslag werd met ongeloof ontvangen: wat was er gebeurd met de pro-EU houding in Nederland (Kolk van der & Aarts, van der Kolk & Aarts, 2005a; Vries, 2009)? Opiniepeilingen hadden altijd aangegeven dat een grote meerderheid in Nederland een positieve houding had ten opzichte van de EU (Thomassen, 2005). De regering gaf aan teleurgesteld te zijn met de uitslag maar vond dat er recht aan gedaan moest worden.

Drie dagen voor het referendum in Nederland had in Frankrijk een gelijke situatie voorgedaan: een meerderheid van degene die stemden had in een referendum de Europese Grondwet verworpen. Aangezien er twee landen waren die tegen de Europese Grondwet hadden gestemd ontstond er grote onzekerheid in de Unie hoe het nu verder moest met het verdrag. Op een top van de Europese Raad werd besloten om een reflectieperiode in te lassen ter bezinning en discussie over de EU waarbij verdere ratificatie van het verdrag op de langere termijn werd geschoven (Europese Grondwet, z.d.). De Nederlandse regering besloot in deze bezinningsperiode om “een beter inzicht te krijgen in de gedachten, vragen en gevoelens van burgers over de verdere ontwikkeling van de Unie en de Nederlandse inzet daarbij” (Nicolai, 2005, p. 2). Meerdere inspanningen werden verricht om deze inzichten in kaart te brengen, zoals de website Nederlanders in Europa waar burgers hun mening konden geven over Europa. Op basis van wat er naar voren kwam bij de bezinningsperiode zou de regering de Nederlandse inzet bij de volgende Europe Raad formuleren. Na het aantreden van Kabinet-Balkende IV werd

deze inzet duidelijk gemaakt. Nederland zette zich bij de nieuwe verdragsonderhandelingen in voor “de totstandkoming van een andere Europees verdrag, dat naar inhoud, benaming en omvang zou afwijken van het Grondwettelijk verdrag” (Rood, van Keulen, & Limonard, 2008, p. 45). Dit was het uitgangspunt van de positie die Nederland innam bij de onderhandelingen. Andere punten waren bijvoorbeeld het versterken van de rol van nationale parlementen en het ontdoen van de symbolische componenten in het verdrag zoals het volkslied.

Toen de onderhandelingen ten einde waren, gaf het kabinet aan tevreden te zijn omdat zij vonden dat er recht was gedaan aan de voorkeuren van de Nederlandse bevolking (Rood, van Keulen, & Limonard, 2008). Hier kunnen kanttekeningen bij worden geplaatst maar een groot aantal punten is wel gehonoreerd in het verdrag. Veel Nederlandse burgers waren, echter, niet blij met het Verdrag van Lissabon. Er werd herhaaldelijk gesproken van kiezersbedrog omdat het nieuwe verdrag zoveel zou lijken op het Europese Grondwetverdrag op een paar puntjes na. De regering zou daarmee de wens van de Nederlandse bevolking genegeerd hebben (Spreektekst Geert Wilders: Debat ESM-verdrag, 2012). Daarnaast had de burger het gevoel buiten spel te zijn gezet omdat dit keer geen referendum werd gehouden (Rood, van Keulen, & Limonard, Nederland, de EU en het Verdrag van Lissabon, 2008). Het initiatiefvoorstel om een referendum te houden haalde namelijk geen meerderheid in de Tweede Kamer (Geen referendum over nieuw Europees Verdrag, 2008).

3.3 De data

Naar aanleiding van het referendum zijn verschillende peilingen en onderzoeken uitgevoerd. Deze zijn voor en na het referendum uitgevoerd en kunnen meer inzichten verschaffen over het referendum. De peilingen voor een referendum geven bijvoorbeeld inzicht in de opkomstintentie en het voorgenomen stemgedrag van burgers. Hierdoor kan er een schatting worden gemaakt wat een mogelijke uitslag zou kunnen zijn. De onderzoeken die erna zijn gedaan geven meer inzicht in welke factoren een rol hebben gespeeld bij de werkelijke uitslag. Een referendum geeft immers alleen een resultaat aan zonder dat het duidelijk is wat bijvoorbeeld de motieven waren van de kiezers bij hun stemgedrag. Het kan zijn dat mensen tegen stemden omdat zij vonden dat het verdrag te ver ging óf dat het niet te ver ging. Verder geeft een onderzoek ook vaak aan welke factoren nog meer van invloed waren op de uitslag. De data die hier onder worden besproken komen van verschillende bronnen zoals van onderzoeksinstanties het Sociaal en

Cultureel Planbureau (SCP), TNS NIPO en een onderzoek uitgevoerd onder redactie van Aarts en Van der Kolk in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Meeste bronnen hebben specifiek onderzoek verricht naar aanleiding van het referendum. Alleen de data die zijn opgehaald van Eurobarometer hebben niet iets met het referendum te maken.

Begin 2005 wordt er gepeild naar de bekendheid van het Europese Grondwetreferendum onder burgers. Bijna de helft van de bevolking (46%) heeft begin januari iets gehoord of gelezen over de grondwet. Deze bekendheid wordt groter naarmate de tijd verstrijkt. Aan het begin van de campagne (april) is het onderwerp van het referendum bekend bij iets meer dan twee derde van de kiesgerechtigden. Een paar dagen voor het referendum plaatsvond is dit gestegen tot 94% (Aarts & van der Kolk, 2005; SCP, 2005). In dezelfde periode wordt een stijging waargenomen van het aantal mensen dat het nieuws kijkt over de Europese grondwet.

Er is ook gevraagd of kiezers voorstander zijn van referenda in het algemeen en of zij dit referendum een goed idee vinden. Er komt naar voren dat meer dan 70% vaker een nationaal referendum wil houden. Verder vindt 66% het een goed idee dat een referendum over de Europese grondwet wordt gehouden.

Er is ook onderzoek gedaan naar de feitelijke kennis over de grondwet door het stellen van vragen. Het aantal kiezers dat het juiste antwoord weet op de vragen is gestegen aan het einde van de campagne ten opzichte van het begin (Aarts & van der Kolk, 2005; SCP, 2005). Er is daarbij wel een verschil tussen percentages wat betreft het onderwerp van de vraag zoals onderstaand voorbeeld laat zien.

Tabel 3 Kennis over grondwet in %

Kennis van wat wordt geregeld in de Grondwet: Ja of nee?	22 april tot en met 05 mei	13 tot en met 19 mei	20 tot en met 29 mei	30 tot en met 31 mei
Bevoegdheden EP (ja)	72	78	76	84
EU zich richten op asielbeleid (ja)	38	47	50	46

Bron : (SCP, 2005)

Volgens Aarts & van der Kolk (2005, p. 165) hebben kiezers kennis hebben over veelbesproken punten en minder over specifieke onderwerpen. Een veelbesproken punt is dan de bevoegdheden van het Europees Parlement en een minder besproken onderwerp is dat de EU zich ook wil richten op het asielbeleid. Als er wordt gevraagd hoe mensen hun eigen kennis beoordelen over de grondwet dan is dit tussen januari en april niet meer dan 30%. In deze

maanden wordt ook gevraagd of men meer wil weten over de Europese Grondwet. Dit is elke keer iets meer dan de helft (SCP, 2005). Er wordt ook gevraagd in hoeverre mensen zich geïnformeerd voelen. Medio april geeft 70% van de bevolking aan zich onvoldoende geïnformeerd te voelen (Giebels, Kalse, & Versteegh, 2005). Als dit begin mei weer wordt gevraagd is geeft bijna de helft van de bevolking zich onvoldoende geïnformeerd te voelen (SCP, 2005, p. 24).

In het rapport van SCP (2005) is tevens onderzoek gedaan naar de opkomstintentie. Deze is elke maand gemeten vanaf januari tot en met mei 2005. Gedurende deze periode ligt het percentage dat zeker gaat stemmen rond de 50% en het percentage dat zegt waarschijnlijk wel te gaan stemmen rond de 25%. Allebei verschuiven soms enkele punten omlaag of omhoog maar niet veel. De algehele opkomstintentie zou dan rond de 75% liggen maar de uiteindelijke opkomst valt uit lager uit. Behalve de opkomstintentie werd er ook gepeild naar het voorgenomen stemgedrag. Eerst gaven de peilingen aan dat de voorstanders aan kop lagen. Er werd ook een overwinning verwacht voor de voorstanders. Toen de campagne van start was gegaan in april veranderde dit en steeg het aantal tegenstanders. Dit is te zien in onderstaande tabel. Wat betreft de uitslag is ook gevraagd wat burgers denken dat de regering met de uitslag gaat doen. Een meerderheid (56%) verwacht dat de regering de uitslag naast zich neer zal leggen als een meerderheid NEE heeft gestemd bij het referendum (MarketResponse, 2005)

Tabel 4 Opvattingen over de grondwet en verwachting uitslag 2005 in %

Opvattingen over de Europese Grondwet	3-8 januari	25 febr -4 maar	30 maart 6 april	26 april -7 mei
Voorstander	61	54	52	42
Tegenstander	21	27	26	37
Verwachting van de uitkomst van het referendum				
Meerderheid is voor	53	57	53	44
Meerderheid is tegen	32	31	36	45

Bron: (SCP, 2005)

Als er op 1 juni 2005 wordt gestemd, is het opkomstpercentage 63%. Van de 37% die niet is gaan stemmen heeft TNS NIPO onderzocht waarom zij zich onthielden. Er bleek dat iets meer dan de helft (51%) van deze 37% vond dat zij onvoldoende geïnformeerd waren over de grondwet om te gaan stemmen. Andere redenen waren bijvoorbeeld omdat kiezers die dag

opgehouden waren, omdat zij de tekst te gecompliceerd vonden of omdat zij het idee hadden dat hun stem niks zou uitmaken. Aan de mensen die wel hadden gestemd werd gevraagd wanneer zij hadden besloten hoe zij gingen stemmen. Hieruit bleek dat een significant deel van de kiezers in een zeer laat stadium deze keuze had gemaakt; 20% deed dat enkele weken voor het referendum, 14% deed dat de laatste week en 11% deed dat op de dag van het referendum zelf. Daarnaast werd er ook onderzoek gedaan naar de rol van informatie in het kiesgedrag van de stemmers. Uit het TNS NIPO rapport bleek dat 56% vond dat zij niet alle benodigde informatie hadden om een goede beslissing te nemen. Tevens is er gevraagd naar de timing van de debatten over de Europese Grondwet. Hieruit bleek dat een duidelijke meerderheid van 67% vond dat deze debatten, oftewel de campagne, te laat gestart waren.

In de postreferendum peiling uitgevoerd door TNS NIPO (2005) is gevraagd naar de redenen waarom de kiezer voor of tegen heeft gestemd. Er konden hierbij meerdere opties aangeven. Onderstaande tabellen geven de eerste tien redenen aan van respectievelijk ja – en nee-stemmers (overgenomen van (TNS NIPO, 2005, pp. 13-15). Het blijkt dat bij de ja-stemmers de drie belangrijkste redenen waren: dat de Europese Grondwet essentieel is om Europese opbouw na te streven. Op de tweede plek stond het versterkt het gevoel van een Europese identiteit (13%) en op de derde plek stond het versterkt de rol van Nederland binnen de EU en de wereld (13%).

Tabel 5 Redenen om JA te stemmen bij het referendum over de Europese Grondwet in %

Reden	Percentage
Essentieel om Europese opbouw na te streven	24
Versterkt het gevoel van een Europese identiteit	13
Versterkt de rol van Nederland binnen de Europese Unie / wereld	13
Essentieel voor het soepel functioneren van de Europese instellingen	12
Eerste stap naar / symbool van een sociaal Europa	10
Versterkt de Europese Unie ten opzichte van de Verenigde Staten	10
Versterkt de werkgelegenheid, de economische samenwerking in Europa	10
Ik ben altijd al voorstander geweest van de groei van Europa	7
Versterkt de samenwerking om tegen geweld, misdaad en terrorisme te strijden	7
Versterkt de democratie in Europa / raadpleegt burgers	6

Bron: (TNS NIPO, 2005)

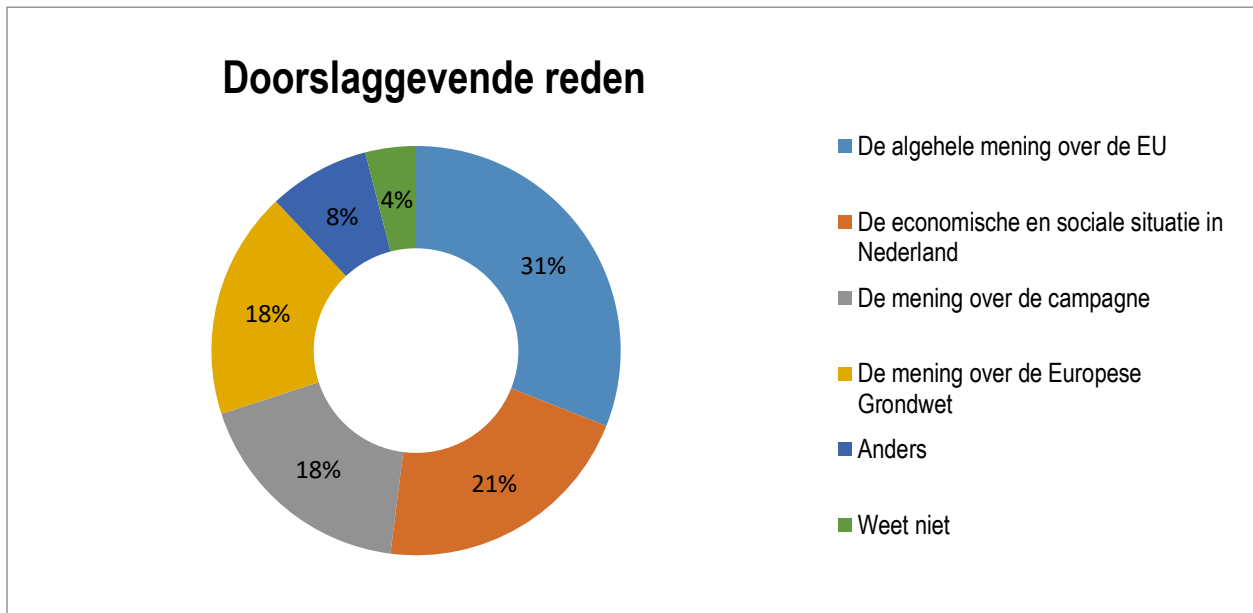
Bij de nee-stemmers stond op de eerste plek het gebrek aan informatie (32%). Op de tweede plek stond het verlies van nationale soevereiniteit (19%). Op de derde plek was de motivatie om tegen te stemmen gericht tegen de nationale regering/bepaalde politieke partijen (14%).

Tabel 6 Redenen om NEE te stemmen bij het referendum over de Europese Grondwet in %

Reden	Percentage
Gebrek aan informatie	32
Verlies nationale soevereiniteit	19
Is gericht tegen de nationale regering / bepaalde politieke partijen	14
Europa is te duur	13
Ik ben tegen Europa / Europese opbouw / Europese integratie	8
Negatief voor werkgelegenheid / wegtrekken van Nederlandse ondernemingen	7
Ik kan niets goeds zeggen over de Grondwet	6
Het onderwerp gaat te ver / gaat uit van een te snelle ontwikkeling	6
Te technocratisch / juridisch / te veel regelgeving	6
Is tegen verdere uitbreiding	6

Bron: (TNS NIPO, 2005)

Daarnaast is onderzocht wat voor de kiezer de doorslaggevende reden was bij het stemmen. Er kon hierbij uit verschillende mogelijkheden gekozen worden of de eigen reden kon aangegeven worden. Er konden meerdere opties aangekruist worden. In figuur 2 zijn de redenen aangegeven.

Figuur 2 Doorslaggevende redenen bij het maken van een keuze om JA of NEE te stemmen in %

Hieruit blijkt dat het meest doorslaggevend de algemene mening over de EU was. (31%)%.

Bij het onderzoek van TNS NIPO zijn ook stellingen voorgelegd met betrekking tot de consequenties van de uitslag voor de grondwet. Twee keer is een duidelijke meerderheid het eens dat de tegenoverwinning mogelijkheid biedt om te heronderhandelen over de grondwet. Dat is 65% als het gaat om heronderhandeling om de grondwet socialer te maken en 66% om de Nederlandse belangen beter te verdedigen (TNS NIPO, 2005).

Bij vrijwel alle peilingen en onderzoeken met betrekking tot het referendum is ook gekeken naar de opvattingen over de EU onder burgers. Dit werd vooraf en achteraf gedaan. Er werd daarbij ook gekeken naar het stemgedrag en de opvattingen. TNS NIPO (2005) peilde in de postreferendumpeiling dat een grote meerderheid (82%) van de bevolking het Nederlandse lidmaatschap van de EU nog steeds een goede zaak vond. Het ging hier niet alleen om de burgers die ja hadden gestemd maar ook om een duidelijke meerderheid van de nee-stemmers (78%). Gegevens van Eurobarometer van mei 2005 laten daarnaast zien dat 67% van de Nederlandse bevolking van mening is dat Nederland heeft geprofiteerd van het lidmaatschap van de EU (EC, 2005a).

Van der Kolk & Aarts (2005c, p. 189) hebben gekeken naar algemene opvattingen over Europese samenwerking en het stemgedrag. Hieruit blijkt dat het percentage ‘nee’ stemmers toeneemt naarmate de houding tegenover Europese samenwerking negatiever is.

Tabel 7 Opvattingen over Europese en de nee-stemmers in %

		% nee gestemd
Het lidmaatschap van de EU is:	Een slechte zaak	92
	Noch goed, noch slecht	85
	Een goede zaak	42
De Europese eenwording	Is al te ver gegaan (0-3)	84
	(4-6)	65
	Moet verder gaan (7-10)	32

Bron (van der Kolk & Aarts, 2005c, p. 189)

Tabel 8 Opvattingen over Europese en de nee-stemmers in %

		% nee gestemd
Europese eenwording moet	verder gaan	38
	niet verder gaan	85
Economische groei wordt door de grondwet	groter	32
	niet groter	72
Sociale zekerheid wordt door de grondwet	niet slechter	34
	slechter	76
Invoering van de euro heeft	ook goede kanten	38
	geen goede kanten	77
Mag Turkije onder voorwaarden toetreden?	ja	49
	nooit	78

Bron (van der Kolk & Aarts, 2005c; SCP, 2005)

In de hierboven besproken onderzoeken waren geen data bekend wat betreft vertrouwen en responsiviteit. Deze data zijn van Eurobarometer gehaald, de publieke opinie website van de Europese Commissie. Wat betreft het vertrouwen in de EU is een stijging waarneembaar in het aantal Nederlanders dat geneigd is de EU niet te vertrouwen in de lente van 2005 ten opzichte van 2004. In de herfst is dit percentage weer iets gedaald en hebben weer meer mensen vertrouwen in de EU.

Tabel 9 Vertrouwen in de EU in % van de Nederlandse bevolking

	10 /2004	05/2005	10/2005
Geneigd te vertrouwen	49	42	48
Niet geneigd te vertrouwen	41	52	44
Weet niet	10	8	8

Bron: gegevens opgehaald van (EC, 2004; EC, 2005a; EC, 2005b)

Wat betreft responsiviteit van de EU heb ik gekeken naar het antwoord op de stelling mijn stem telt in de EU. Er zijn geen gegevens hoeveel het percentage was dat van mening was dat de stem niet telt of het niet wist. Een meerderheid van de bevolking is steeds van mening dat de stem telt. In de lente van 2005 is deze het laagst en in de herfst van 2005 is deze weer gestegen.

Tabel 10 Mijn stem telt in de EU in % van de Nederlandse bevolking (Eurobarometer, z.d.)

	10 /2004	05/2005	10/2005
Mijn stem telt in de EU	56	54	58
Mijn stem telt niet in de EU	.	42	40
Weet niet	.	4	2

Bron: (Eurobarometer, z.d.)

Een andere manier om nog te kijken naar de responsiviteit is naar de tevredenheid van burgers met de werking van de democratie. Dit kan beide met de werking van de EU en die van Nederland. Deze gegevens zijn opgehaald van Eurobarometer.

Door gebrek aan gegevens van de herfst 2005 zijn in plaats daarvan de gegevens lente 2006 weergegeven.

Tabel 11 Tevredenheid met de werking van de democratie in de EU in % van de Nederlandse bevolking

	02 /2004	05/2005	03/2006
Tevreden over werking	44	41	47
Ontevreden over werking	44.	50	44
Weet niet	12	9	9

Bron (EC, 2004; EC, 2005a; EC, 2006)

3.4 Analyse

Aan de hand van bovenstaande gegevens kan een analyse worden gemaakt. Er wordt onderzocht of het Europese Grondwetreferendum leidt tot de gunstige effecten die zijn opgesteld in zes veronderstellingen.

De eerste veronderstelling is dat het Europese Grondwetreferendum leidt tot een toename van vraag naar en aanbod van informatie over het onderwerp van het referendum. Er kan vanuit worden gegaan dat het aanbod van informatie is gestegen vanwege de campagne en de media. Voor de politieke partijen en andere belangengroepen was het essentieel om informatie te verspreiden om de burger zo te laten stemmen dat de uitslag in hun voordeel zou zijn. Dit werd gedaan door het voeren van campagne. Door het verspreiden van pamfletten, het organiseren van bijeenkomsten, opzetten van websites, mensen aanspreken op straat etc. werd er meer informatie verspreid over de Grondwet. Door de campagne is het aanbod van informatie dus gestegen. Verder besteedden de media ook aandacht aan het referendum, bijvoorbeeld in kranten en op de televisie. Deze aandacht steeg naarmate de datum van het referendum naderde. Met name vanaf april 2005 steeg de aandacht die de media er aan besteedden met een algehele piek in mei. Hierdoor is het aanbod van informatie ook toegenomen.

Na het vaststellen van een stijging van informatie aan de aanbodkant wordt er nu gekeken naar de vraagkant. Volgens de theorie leidt de invoering van directe democratie tot meer vraag naar informatie onder burgers. Dit komt omdat er om hun directe mening wordt gevraagd en mensen het waardevol vinden om een mening te hebben. Het referendum heeft dan tot gevolg dat er voor mensen meer drijfveren zijn om informatie op te zoeken. De data gaven aan dat er een stijging was van het aantal mensen dat het nieuws ging volgen over de grondwet en de Europese Unie. Dit laat zien dat er een toename van vraag was onder burgers. De data gaven aan dat een groot gedeelte van de burgers zich onvoldoende geïnformeerd voelden. In april was dit 70% en in mei 50%. Dit laat zien dat er vraag was naar informatie door burgers. Daarnaast gaven de data ook weer dat meer dan de helft van de bevolking meer over de grondwet wilde weten. Hier blijkt ook uit dat er vraag naar informatie was.

Na het vaststellen van een toename van vraag naar en aanbod van informatie is de vervolgvraag of dit ook heeft geleid tot een toename van interesse in en kennis van het onderwerp van het referendum. Dit is de tweede veronderstelling. Aan de hand van de data kan worden vastgesteld dat het referendum de bekendheid met de Europese grondwet heeft vergroot onder de bevolking. Dit blijkt uit de stijging van het percentage die bekend waren met het referendum en waar het over ging. In januari is dit nog 46% en eind mei is dit gestegen tot 94%. Daarnaast kan ook worden beargumenteerd dat de interesse in het onderwerp was toegenomen aangezien er een stijging was van mensen die het nieuws over de grondwet gingen volgen.

Daarnaast blijkt een toename van interesse naar het onderwerp ook uit het feit dat mensen meer informatie wilden over de grondwet. Een zekere interesse naar het onderwerp blijkt ook uit de 94% die dit minimaal een keer per week besprak met anderen aan het einde van de campagne. De data laten ook zien dat de kennis van een meerderheid van burgers over de grondwet is toegenomen. Uit tabel 3 is af te lezen dat het aantal mensen dat het correcte antwoord weet op stellingen over wat er in de Europese grondwet geheel is gestegen. Het percentage dat het juiste antwoord wist verschilde wel afhankelijk van het onderwerp van de vraag. Bij de veelbesproken punten in de media wist een groot deel het juiste antwoord te geven maar dit was niet het geval als het om punten ging die minder in de media waren geweest.

Ondanks dat de kennis is toegenomen voelden veel burgers zich over de Europese Grondwet niet voldoende geïnformeerd. Dit blijkt uit dat meer dan de helft van de mensen die niet zijn gaan stemmen aangaf dat zij zich hiervoor onvoldoende geïnformeerd voelden. Daarnaast gaf ook meer dan de helft van de mensen die wel zijn gaan stemmen aan dat zij niet over alle nodige informatie beschikten om hun keuze te maken. Dit wordt wederom bevestigd doordat de nee-stemmers aangaven als voornaamste reden dat zij zich onvoldoende geïnformeerd voelden. Er zou hier een link kunnen worden gelegd met de campagne die als kritiek heeft gekregen dat deze te laat van start was gegaan. Dit lijkt ook te worden bevestigd door de 67% van de ondervraagden die van mening was dat de debatten te laat waren begonnen. Een andere reden is wederom te herleiden tot de campagne waarbij het gebrek aan een centraal thema onduidelijkheid geschapen kan hebben. Daarnaast werden er verschillende interpretaties van de grondwet gegeven, heerste er veel verdeeldheid binnen het ja-kamp, en uitten de voorstanders kritiek op de EU terwijl zij vóór de grondwet waren. Het is goed mogelijk dat dit voor verwarring heeft gezorgd bij burgers. Met name ook de associaties die zijn gemaakt tussen de grondwet en andere kwesties die er geen verband mee hadden kunnen hier een rol hebben gespeeld. Dit laat ook zien hoe belangrijk de rol zijn van de media en de campagne in het verstrekken van informatie. Het referendum lijkt dus tot gevolg te hebben gehad dat de interesse in en kennis is toegenomen maar dat burgers in ieder geval naar hun eigen idee niet goed genoeg geïnformeerd te zijn.

Er wordt nu gekeken naar de derde veronderstelling, het Europese Grondwetreferendum verhoogt de politieke participatie van burgers in de vorm van kiezersopkomst. De opkomst bij het Europese Grondwet referendum was een ruime 63% van de kiesgerechtigde bevolking. De

vraag is: of deze als laag of hoog kan worden beschouwd? Om dit te beoordelen kan worden vergeleken met andere referenda (Rosema, 2016). In Nederland was niet eerder een nationaal referendum gehouden dus daarmee kan het niet worden vergeleken. Een manier om is om het Nederlandse referendum te vergelijken met referenda die in Europese andere landen zijn gehouden waar het ook ging om een EU kwestie. In 2005 waren er nog meer landen die een referendum hielden met betrekking tot de instemming van het grondwettelijk verdrag. Dit waren Luxemburg, Spanje en Frankrijk. De opkomstcijfers bedroegen respectievelijk 90%, 42% en 69%³. Als van deze vier referenda een gemiddelde wordt genomen is dat 66% waarmee Nederland zich dus net iets onder het gemiddelde bevindt. Er kan ook worden vergeleken met alle raadplegende referenda die tot dan toe zijn gehouden in Europa. Dit zijn dus referenda waar de uitslag een raad was naar de regering toe. Het gemiddelde opkomst cijfer van alle raadplegende referenda tot en met 2005 was 73%. Het opkomstcijfer van Nederland is dit keer ook onder het gemiddelde met een grotere afstand. Indien er wordt vergeleken met andere Europese stemmingen, dus Europees parlementsverkiezingen, in Nederland was de opkomst hoog. Het hoogste opkomstpercentage was toen 58,1% in 1979 en het laagste was 30% in 1999 (Opkomst Europese verkiezingen in Nederland, z.d.). Alleen de opkomst bij Tweede Kamerverkiezingen is altijd hoger geweest (Opkomstpercentage Tweede Kamerverkiezingen, z.d.). Er kan dus worden vastgesteld dat in vergelijking met andere landen de opkomst niet echt als 'hoog' kan worden beschouwd, eerder rond of onder het gemiddelde. Als er wordt vergeleken met andere Europese stemmingen in Nederland dan is de opkomst wel hoog. In Nederland werd de uitslag in ieder geval wel als hoog beschouwd (van der Kolk & Aarts, 2005c). Nadat de uitslag bekend was sprak van premier Balkenende van een hoge opkomst (Balkenende: 'Een duidelijk signaal', 2005). In het rapport van TNS NIPO wordt ook gesproken van "een zeer hoge opkomst" (TNS NIPO, 2005, p. 3). In deze scriptie wordt onderzoek gedaan naar de praktijk in Nederland waardoor ik ervoor kies om de opkomst als hoog te beschouwen.

De daaropvolgende vraag is waarom was deze opkomst hoog? In het eerste hoofdstuk is uitgelegd dat de context waarin het referendum wordt gehouden van invloed is. Leininger (2015) heeft enkele factoren beschreven die van invloed kunnen zijn, zoals het aantal keer dat een referendum gehouden is, wat voor stemming het is, of het in samenhang met verkiezingen heeft

³ Een overzicht van alle referenda tot 1 januari 2016 kan worden gevonden in bijlage 1. Dit is overgenomen van (Heringa, 2016)

plaats gevonden, de intensiteit van de campagne en het belang van dit referendum voor Nederlanders. De samenhang met verkiezingen kan in dit opzicht al worden weggestreept. Het referendum was de eerste nationale volksraadpleging in de moderne geschiedenis van Nederland. Het is mogelijk dat dit heeft bijgedragen aan bereidheid van mensen om te gaan stemmen omdat er voor een eerste keer in lange tijd om hun rechtstreekse mening wordt gevraagd. Er is alleen geen data die dit onderschrijft. Een andere contextuele factor is de intensiteit van de campagne. In hoeverre deze van invloed is geweest is moeilijk te beantwoorden. Aan de ene kant geeft een duidelijke meerderheid van de kiezers (67%) aan dat de debatten te laat van start waren gegaan en gaf iets meer dan de helft van de kiezers aan dat zij zich onvoldoende geïnformeerd voelden bij het maken van een keuze. Hierdoor lijkt de intensiteit van de campagne niet erg groot te zijn geweest. Aan de andere kant laten de cijfers zien dat het referendum vaak een onderwerp in de media is geweest en aan het einde van de campagne bijna bij de gehele bevolking (94%) bekend was. Als er wordt gekeken naar het verloop van de campagne kan hierin een verklaring worden gevonden. Het campagne voeren begon pas op gang te komen twee maanden voor het referendum en intensiverde in de maand mei. Toch, lijkt de campagne niet veel te hebben bijgedragen aan de bereidheid van burgers om te gaan stemmen aangezien de opkomstintencijfers tussen januari en mei 2005 rondom hetzelfde percentage bleven. Er kan worden gesteld dat veel mensen in januari al hadden besloten dat zij gingen stemmen alleen nog niet hoe. Dit wordt bevestigd aangezien de cijfers laten zien dat veel mensen in de laatste maand hebben besloten wat zij gingen stemmen. De intensiteit van de campagne lijkt dus niet van grote invloed te zijn geweest op de bereidheid van mensen om te gaan stemmen. Wat betreft het belang van het onderwerp van het referendum voor Nederlanders kan worden gekeken naar hoeveel mensen het referendum over dit onderwerp een goed idee vonden (Rosema, 2016). De cijfers laten zien dat meer dan 70% voorstander van referenda in het algemeen is in Nederland. Daarnaast vond een percentage van 66% dit specifieke referendum een goed idee vond. Hieruit kan worden afgeleid dat een ruime meerderheid van de bevolking deze kwestie van belang vond om over te stemmen. De laatste contextuele factor is wat voor soort stemming het is. Dit hangt samen met welke gevolgen de uitslag heeft in de perceptie van de kiezer. Het betrof een correctief raadplegend referendum waarbij de regering juridisch niet gebonden was aan de uitslag. Een meerderheid van de Tweede Kamer had aangegeven de uitslag te respecteren als deze voldeed aan bepaalde voorwaarden. Uit de gegevens is gebleken dat een meerderheid (56%)

denkt dat de regering de uitslag naast zich neer zal leggen als er tegen de grondwet wordt gestemd. Hierdoor kan worden afgeleid dat voor een merendeel van de kiezers het geen rol speelde dat de Tweede Kamer had aangegeven de uitslag te respecteren. De soort stemming lijkt dus van weinig invloed te zijn geweest.

Uit bovenstaande is gebleken dat het referendum heeft geleid tot een verhoging van de politieke participatie in de vorm van kiezersopkomst. De opkomst is hoog als er wordt vergeleken met andere Europese stemmingen in Nederland. Het is beargumenteerd dat de intensiteit van de campagne en de soort stemming niet van grote invloed lijken te zijn geweest op de bereidheid om te gaan stemmen. De factor die een grote invloed lijkt te hebben gehad is dat Nederlanders het van belang vonden om over dit onderwerp te stemmen. Daarnaast kan het mogelijk zijn dat Nederlanders graag wilden stemmen omdat dit de eerste keer was in een hele lange tijd dat een nationaal referendum werd gehouden.

De vierde veronderstelling is: door het Europese Grondwetreferendum worden de gevoelens van betrokkenheid vergroot van burgers bij het Europese besluitvormingsproces. Deze veronderstelling is moeilijk te onderzoeken want welke data die zijn besproken laten gevoelens van betrokkenheid zien? Er is geen onderzoek gedaan waarin is gevraagd of burgers vinden of hun betrokkenheid bij het Europese besluitvormingsproces vergroot is door het referendum of niet. Hierdoor is het niet mogelijk om deze veronderstelling te toetsen. Ook indien er gegevens zijn over in algemene zin betrokken voelen bij de EU is het niet mogelijk om deze te gebruiken voor de analyse. Dit komt omdat het dan niet mogelijk is om andere factoren die mogelijk van invloed waren uit te sluiten. Stel dat gevoelens van betrokkenheid onder burgers gestegen waren is het niet te bewijzen dat dit door het Europese Grondwetreferendum kwam.

Na de vier veronderstellingen wat betreft burgerparticipatie te hebben besproken resteren nog de twee veronderstellingen met betrekking tot de visie en gevoelens van burgers ten opzichte van de politiek. Er wordt gekeken naar de politiek diffuse steun van de burgers ten opzichte van de EU. Net zoals het geval bij de hierboven besproken veronderstelling over gevoelens van betrokkenheid is er een probleem met het toetsen van deze veronderstellingen. Er is in dit geval wel data beschikbaar maar aan de hand van één referendum is het niet mogelijk te analyseren of de veronderstellingen bevestigd kunnen worden. Uit de data blijkt bijvoorbeeld dat het vertrouwen in de EU ten tijde van het referendum iets gedaald was ten opzichte van 2004 om vervolgens in de herfst weer gestegen te zijn. Het is niet mogelijk om te bewijzen of de daling in

vertrouwen te maken heeft met het Europese grondwetreferendum. Het kan zijn dat het vertrouwen was gedaald bijvoorbeeld vanwege de campagne die werd gevoerd. In de campagne werd kritiek geuit op de EU waardoor het kan zijn dat de bevolking meer gevoelens van wantrouwen kreeg ten opzichte van de EU. Dit is alleen maar speculatie en kan niet bewezen worden. Er zijn geen gegevens waarin bijvoorbeeld is gevraagd kunt u zeggen of uw vertrouwen in de EU is gestegen of gedaald vanwege het referendum? Aangezien het niet uit te sluiten is of andere factoren van invloed konden zijn op het vertrouwen of de responsiviteit kan ik deze veronderstellingen niet toetsen. Niettemin, is het alsnog mogelijk om iets te zeggen over wat de uitslag van het referendum betekent in relatie tot de politiek diffuse steun van burgers ten opzichte van de EU. Door ja- en nee-stemmers was de mening over de EU het vaakst was aangegeven als doorslaggevende factor (31%). De mening over de EU heeft dus bij een gedeelte van de uitslag een rol gespeeld. Als er vervolgens wordt gekeken naar de motieven van de nee-stemmers dan blijkt ook dat EU gerelateerde motieven een rol hebben gespeeld, zoals de angst voor verlies van nationale soevereiniteit en 'Europa is te duur'. Bovendien blijkt dat de nee-stemmers overwegend vaker een negatieve houding hebben wat betreft EU-kwesties dan positief, bijvoorbeeld over Europese eenwording en de euro. Aangezien dit referendum voor een gedeelte van de stemmers was ingegeven door hun mening over de EU en nee-stemmers vaker negatieve opvattingen hebben over EU-kwesties kan worden afgeleid dat anti-EU gevoelens een rol hebben gespeeld bij de uitslag. Toch, heeft een aanzienlijke meerderheid van de stemmers (80%), waaronder ook nee-stemmers (78%), aangegeven het lidmaatschap nog steeds een goede zaak te vinden. Daarnaast vindt een meerderheid (67%) dat Nederland tot dan toe heeft geprofiteerd van het lidmaatschap. Hierdoor lijkt het erop dat er toch nog een (grote) meerderheid is van de bevolking die de EU steunt. Er kan worden gesteld dat de uitslag van het referendum voor een gedeelte is ingegeven door anti-EU gevoelens maar dat dit weinig te maken met de diffuse steun ten aanzien van de EU onder burgers. Het is mogelijk dat een aandeel van de nee-stemmers de EU niet meer steunt maar het grootste gedeelte deed dat nog wel.

3.5 Conclusie

Na deze analyse kunnen enkele conclusies worden getrokken. Uit de analyse is gebleken dat niet alle veronderstellingen kunnen worden getoetst aan de hand van de data. Alleen de drie veronderstellingen die betrekking hebben op burgerparticipatie kunnen worden getoetst. Bij het

toetsen van deze veronderstellingen is gebleken dat al deze drie veronderstellingen kunnen worden bevestigd.

Er is gebleken dat het Europese Grondwetreferendum heeft geleid tot een toename van vraag naar en aanbod van informatie over het onderwerp van het referendum. Door het voeren van campagne door voor- en tegenstanders en de aandacht die media besteedden is het aanbod vergroot. De stijging aan de vraagkant was waarneembaar doordat er een stijging was van het aantal burgers dat het nieuws over dit onderwerp ging kijken. Daarnaast gaven burgers de maanden voor het referendum aan zich onvoldoende geïnformeerd te voelen. Hieruit kan worden afgeleid dat er vraag was van burgers maar volgens hen niet genoeg aanbod.

Aangezien de vraag- en aanbodkant waren veranderd door het Grondwetreferendum kon er ook worden gekeken of dit heeft geleid tot een toename van de kennis van en interesse in het onderwerp van het referendum. Er is geconstateerd dat bijna de gehele bevolking bekend was met de Europese grondwet. De interesse in de grondwet onder de Nederlandse bevolking was toegenomen. Dit blijkt uit een meerderheid van de bevolking dat had aangegeven meer over de grondwet willen te weten en dat de grondwet het onderwerp van gesprek was bij veel mensen. Daarnaast is ook geconstateerd dat bij een meerderheid van de bevolking de kennis over punten van de grondwet toenam in de maanden voor het referendum. Er was dus een toename van de interesse in en kennis van het onderwerp. Toch voelde een groot deel van de bevolking zich onvoldoende geïnformeerd over de Europese Grondwet. Het referendum heeft dus tot gevolg gehad dat de interesse en kennis bij een meerderheid van de bevolking was toegenomen maar naar eigen mening was een deel van de bevolking niet voldoende geïnformeerd.

Verder is uit de analyse gebleken dat de opkomst van het referendum als hoog kan worden beschouwd als er wordt vergeleken met andere Europese stemmingen in Nederland. Dit kan verklaard worden doordat Nederlanders het van belang vonden om over dit onderwerp hun stem uit te brengen. Hierdoor zijn alle drie de veronderstellingen met betrekking tot burgerparticipatie bevestigd. Het Europese Grondwetreferendum heeft dus geleid tot een vergroting van de burgerparticipatie. Een mogelijk gevolg van de vergroting van burgerparticipatie is dat burgers zich meer betrokken kunnen voelen bij het besluitvormingsproces. Dit was aan de hand van de data niet te onderzoeken. De vierde veronderstelling kon daardoor niet getoetst worden.

De laatste twee veronderstellingen hadden betrekking op de visie en gevoelens van burgers ten opzichte van de politiek. Het gaat om opvattingen van burgers wat betreft vertrouwen en responsiviteit ten opzichte van de EU en de nationale regering. Tezamen vormen responsiviteit en vertrouwen de diffuse steun voor een politieke entiteit. Het is in de analyse gebleken dat het niet mogelijk is om een uitspraak te doen over de effecten van het referendum op vertrouwen en/of responsiviteit. De veronderstellingen waren allebei niet te toetsen. Niettemin, is er geprobeerd om een uitspraak te doen over de relatie tussen de uitslag van het referendum en de diffuse steun voor de EU onder Nederlanders. Er is beargumenteerd dat een gedeelte van de uitslag van het referendum te maken had met anti-EU gevoelens. Dit kwam omdat de mening over de EU een doorslaggevende factor is geweest voor ja- en nee-stemmers. Daarnaast is gebleken dat nee-stemmers vaker negatieve opvattingen hebben met betrekking tot EU-kwesties. Toch, lijkt dit eerder betrekking te hebben op meer specifieke opvattingen gerelateerd aan de EU, zoals de euro, en niet met de diffuse steun voor de EU onder de Nederlandse bevolking. Dit bleek ook uit het feit dat een aanzienlijke meerderheid nog steeds het lidmaatschap van de EU steunde. Het is dus niet mogelijk om een antwoord te geven op de vraag of het referendum een effect heeft gehad op de diffuse steun ten opzichte van de EU. Het is alleen mogelijk om aan te geven dat de afwijzing van de Grondwet weinig te maken met de diffuse steun ten opzichte van de EU onder Nederlanders.

4. Het referendum over de associatieovereenkomst tussen de EU & Oekraïne

In dit hoofdstuk staat het Oekraïne-referendum centraal. Het doel is om te onderzoeken in hoeverre kan worden vastgesteld dat het Oekraïne-referendum de veronderstellingen over de invoering van directe democratie bevestigt. Uit de analyse van het Europese Grondwetreferendum is gebleken dat niet alle veronderstellingen kunnen worden getoetst. Deze worden dan ook niet getoetst in deze analyse.

Eerst is in een samenvatting beschreven waar dit referendum over ging en hoe het tot stand kwam. Er wordt ook in besproken hoe de campagne verliep, welke argumenten een grote rol speelden in het debat tussen de voor- en tegenstanders, wat de uitslag was en de consequenties daarvan. Daarna worden de data van verschillende peilingen en onderzoeken van

voor en na het referendum besproken. Aan de hand van deze data worden vervolgens de veronderstellingen getoetst in een analyse. In de conclusie wordt uitgelegd welke veronderstellingen zijn bevestigd of niet.

4.1 Een samenvatting van het Oekraïne-referendum

De volgende paragrafen kunnen worden gezien als een samenvatting van het referendum. Het doel is om de context waarin het referendum heeft plaatsgevonden te schetsen. Het is nodig om kennis te hebben van de context voor het analyseren van de data wat later in dit hoofdstuk wordt gedaan. Deze samenvatting is uitvoeriger en meer gedetailleerd dan die van het Europese Grondwetreferendum. Er is hiervoor gekozen omdat het Oekraïne-referendum op het moment van schrijven nog maar net heeft plaatsgevonden en er nog weinig academische literatuur is gepubliceerd. Door een gedetailleerde samenvatting te schrijven levert is dit een bijdrage aan de literatuur. Er is daarbij gebruik gemaakt van nieuwsberichten en opiniestukken. In het geval van de media is er altijd een zekere subjectiviteit, die dus ook in deze analyse naar voren zal komen.

Er wordt uitgelegd hoe het referendum tot stand is gekomen door te bespreken welke wet dit mogelijk heeft gemaakt, het proces voorafgaand aan het referendum en wie de initiatiefnemers waren. Vervolgens wordt uitgelegd wat de inhoud van de associatieovereenkomst is, wordt er ingegaan wat de standpunten van de politieke partijen waren, hoe de campagne verliep en waar de media aandacht aan besteedden.

4.1.1 De Wet raadgevend referendum

Het referendum dat op 6 April 2016 wordt gehouden in Nederland is het eerste raadgevende referendum in de Nederlandse geschiedenis. Dit komt doordat het pas sinds 1 juli 2015 mogelijk is om een raadgevend referendum te houden in Nederland omdat toen de Wet raadgevend referendum in werking is getreden. Deze wet is aangenomen in september 2014 en het is de eerste keer dat een dergelijke wet is aangenomen. Alleen tussen 2002 en 2005 is er in Nederland de Tijdelijke referendumwet van kracht geweest maar zoals de titel al aangeeft was dit slechts tijdelijk. Op 1 Januari 2005 is deze wet vervallen (Kortman, 2007). In de korte periode dat deze wet van kracht was in Nederland is er nooit gebruik van gemaakt (Kortman, 2007). Het referendum met betrekking tot de Europese Grondwet dat op 1 juni 2005 in Nederland plaatsvond was op basis van een wet die specifiek voor dat referendum was aangenomen, de Wet raadplegend referendum Europese Grondwet. Het is van belang om hierbij op te merken dat het

hier om een *raadplegend* referendum ging en dus niet raadgevend. Er zullen nu enkele belangrijke artikelen uit de Wet raadgevend referendum besproken worden.

In artikel 4 van de Wet raadgevend referendum staat dat een referendum kan worden gehouden over wetten en stilzwijgende goedkeuring van verdragen. Het betreft hier wetten die al aangenomen zijn en bekrachtigd maar nog niet in werking zijn getreden. Verder zijn er ook uitzonderingen waarbij er dus geen mogelijkheid is om een referendum te houden. Dit zijn wetten inzake de begroting, het koningshuis, een verandering in de Grondwet, maar ook rijkswetten en wetten betreffende de uitvoering van verdragen (art. 5). Een verzoek tot het houden van een referendum kan gedaan worden door elke kiesgerechtigde (art. 29.1). Dit betekent dus dat het volksinitiatief staat vastgelegd in de wet. Dit is een verschil met het referendum dat in 2005 plaatsvond want dat kon alleen door de volksvertegenwoordiging in werking worden gesteld. Er zijn voorwaarden verbonden aan een verzoek tot het houden van een referendum. De eerste fase betreft het indienen van verzoeken, oftewel het inleidend verzoek. Bij het inleidend verzoek dienen ten minste tienduizend kiesgerechtigden binnen vier weken een verzoek tot het houden van een referendum te hebben ingediend bij de Kiesraad (art. 3, 28). Als deze fase is afgerond, begint de fase van het definitieve verzoek. Bij deze fase dienen er tenminste 300.000 geldige verklaringen tot definitief verzoek van kiesgerechtigden te worden ingediend binnen een termijn van zes weken bij de Kiesraad (art. 3, 40). Als het definitieve verzoek is beoordeeld en goedgekeurd besluit de referendumcommissie over de nadere details van het referendum, zoals de datum en welke vraag er gesteld zal worden (art. 55, 58). Het referendum dient binnen een halfjaar te hebben plaatsgevonden en het antwoord op de vraag dient altijd uit twee mogelijkheden te bestaan. De uitslag van het referendum is alleen geldig als ten minste 30% van de kiesgerechtigden een stem heeft uitgebracht. Indien de opkomstdrempel is gehaald zijn er bij de uitslag twee mogelijkheden: een meerderheid heeft ja gestemd heeft zich dus uitgesproken vóór de wet; of een meerderheid heeft nee gestemd en spreekt zich dus uit tegen de wet. Wat de uitslag ook is, deze is niet bindend voor de regering. (art. 11 – 13). Nadat de uitslag bekend is zijn er twee opties voor de regering: de regering besluit tot intrekking van de wet, of de regering besluit tot regeling van de inwerkingtreding van de wet. Dit geldt ook voor de wetten tot goedkeuring van een verdrag.

Na deze korte uitleg over de Wet raadgevend referendum in het algemeen wordt specifiek ingaan op het Oekraïne-referendum. Eerst wordt uitgelegd hoe het referendum tot stand is

gekomen. Daarna wordt dieper ingegaan op de initiatiefnemers en de redenen waarom zij dit referendum hebben opgezet.

4.1.2 De totstandkoming van het referendum

Nadat op 1 juli 2015 de Wet raadgevend referendum in werking was getreden, heeft GeenPeil, een initiatief van GeenStijl, Burgercomité EU en het Forum voor Democratie, opgeroepen om een referendum te houden over het associatieakkoord met Oekraïne. GeenPeil heeft hiervoor actief campagne gevoerd om te zorgen dat aan de voorwaarden voldaan werd die opgesteld staan in de Wet raadgevend referendum. In de fase van het inleidend verzoek hebben meer dan 14.000 kiesgerechtigden een verzoek ingediend bij de Kiesraad, waarvan er meer dan de vereiste 10.000 geldig waren. Op 13 augustus 2015 werd dan ook bekend dat de definitieve fase inging waarbij er meer dan 300.000 geldige verzoeken nodig waren tussen de 18 augustus 2015 en 28 september 2015 om werkelijk tot een raadgevend referendum te komen (Kiesraad, 13 augustus 2015). Op 14 oktober 2015 maakte de Kiesraad bekend dat er meer dan 420.000 geldige ondersteuningsverklaringen waren ingediend voor het houden van het referendum en dat het referendum gehouden kon worden (Kiesraad, 14 oktober 2015). Hierna heeft de referendumcommissie de datum van het referendum vastgesteld op 6 april 2016 en de vraag zal luiden: *bent u voor of tegen de wet tot goedkeuring van de Associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne?* (van den Dool, 2015).

4.1.3 Wat is GeenPeil?

Stichting GeenPeil is in 2014 opgericht door drie initiatiefnemers. Het doel was toen om de uitslag van de Europese Parlementsverkiezingen bekend te maken voordat de officiële uitslag bekend zou worden gemaakt. Dit werd uit protest gedaan vanwege de afspraak binnen de EU om de uitslag van elke lidstaat op dezelfde dag bekend te maken. GeenPeil vond dat dat dit teveel bemoeienis uit Brussel was (Wat is GeenPeil?, z.d.) De initiatiefnemers van GeenPeil worden nu apart besproken. Daarna wordt uitgelegd wat de wat de redenen zijn van GeenPeil om op te roepen tot het houden van een referendum over de associatieovereenkomst met Oekraïne.

GeenStijl is een weblog opgericht in 2003 door twee Telegraaf verslaggevers en maakt inmiddels onderdeel uit van de Telegraaf Media Groep (TMG). Op de website van TMG wordt Geenstijl beschreven als: “GeenStijl wisselt nieuwsfeiten, schandelijke onthullingen en

journalistiek onderzoek af met luchtige onderwerpen en prettig gestoorde onzin” (GeenStijl, z.d.). De bezoeker is in staat te reageren op wat er wordt geplaatst op de website. De slogan van de weblog zelf is: “tendentieus, ongefundeerd en nodeloos kwetsend” (GeenStijl, z.d.) De weblog heeft al vaker tot ophef geleid en is ook wel ‘shocklog’ genoemd (Den Boon , 2007)). Dit komt met name omdat de website anders is dan andere media, en wordt daardoor ook populair. In een uitzending van Brandpunt in 2007 werd de bezoekers van GeenStijl gevraagd waarom zij graag de website bezoeken. Hier kwam naar voren dat men een voorkeur heeft voor GeenStijl omdat er waarheid zou worden verteld: “ het land gaat naar de klote en GeenStijl is de enige die het durft te zeggen” (Nuyten, 2007) De manier waarop dit wordt gezegd spreekt de bezoekers ook aan want die is opiniërend, direct, ongenueanceerd, niet-politiek correct en humoristisch. Volgens Bert Wiggers, directeur van Sanoma, heeft de populariteit van GeenStijl ook te maken met de mogelijkheid die GeenStijl biedt aan de burger om te reageren op wat er wordt geplaatst (Nuyten, 2007)

Het Burgercomité-EU is een kleine organisatie die in januari 2013 is opgericht door Pepijn van Houwelingen en Arjan van Dixhoorn. De organisatie heeft als doel voor de korte termijn om een referendum te organiseren over de overdracht van bevoegdheden aan de EU. Op de lange termijn is het doel de uittreding van Nederland uit de EU. De redenen voor deze doelstellingen worden ook gegeven op de website. Volgens het Burgercomité-EU heeft het Nederlandse volk de mogelijkheid verloren om rechtstreeks invloed uit te oefenen op het beleid. De structuur van de EU en de huidige volksvertegenwoordiging zouden hiervan de oorzaak zijn. Het Burgercomité-EU vindt dat Nederlanders hierdoor van hun kiesrecht worden beroofd. Het Burgercomité-EU pleit daarom voor een referendum dat ertoe kan leiden dat een wet wordt aangenomen waarbij het mogelijk is om referenda te houden over de bevoegdheden die naar de EU worden overgeheveld (Burgerinitiatief Soevereiniteit, z.d.). In 2013 werd hiervoor een burgerinitiatief gestart. Na goedkeuring kwam het op 21 januari 2014 tot een Tweede Kamerdebat en werd er over gestemd. Er was geen meerderheid voor een dergelijk referendum in de Tweede Kamer.

Het Forum voor Democratie is een onafhankelijke denktank, opgericht in 2015 door Thierry Baudet. De denktank is opgericht om een bijdrage te leveren aan de democratische revolutie die zich op dit moment voltrekt (Baudet T. , z.d.). De denktank is van mening dat de EU en de Euro in de huidige vorm niet goed functioneren en is daarom op zoek naar

constructieve oplossingen. Er worden lezingen, cursussen en trainingen georganiseerd en onderzoeksrapporten geschreven. Er wordt op deze manier geprobeerd een bijdrage te leveren aan het publieke debat. De oprichter en directeur, Thierry Baudet, is een schrijver, freelance academicus, journalist en opiniemaker die in de media is. Behalve het GeenPeil initiatief heeft het Forum voor Democratie recent ook een burgerinitiatief gestart genaamd Peuro. Met dit initiatief wil men een parlementaire enquête over de invoering van de euro. Een van de redenen hiervoor is dat ten tijde van de goedkeuring de Nederlandse regering te weinig zou hebben stilgestaan bij de gevolgen van de euro. Verder zijn de initiatiefnemers van Peuro van mening dat de Nederlandse bevolking het recht heeft om te weten hoe de besluitvorming tot stand is gekomen toentertijd (Baudet, Broers, & Wellens).

Na de initiatiefnemers van GeenPeil te hebben besproken zal er nu uitleg worden gegeven over de door hun zelf opgegeven motieven om het referendum over de associatieovereenkomst met Oekraïne te initiëren. Op de website wordt aangegeven: “omdat de kiezer geen enkele grip meer heeft op grote ontwikkelingen in Nederland en de Europese Unie” (Wat is GeenPeil?, z.d.). GeenPeil vraagt zich af of de volksvertegenwoordigers niet te ver gaan in hun mandaat omdat zij besluiten nemen zonder de burger daar zeggenschap in te geven. Als voorbeeld wordt genoemd de miljarden die naar Griekenland zijn gegaan. Volgens GeenPeil is dit zorgelijk want met het “afnemen van democratische inspraak groeit de electorale onvrede” (Wat is GeenPeil?, z.d.). Met het afdwingen van een referendum krijgt de Nederlandse burger weer een stukje zeggenschap terug. Als onderwerp van het referendum is gekozen voor de associatieovereenkomst tussen de EU en Oekraïne. Volgens GeenPeil is dit namelijk precies zo’n geval waarbij het Nederlandse parlement stilletjes goedkeuring heeft gegeven zonder dat de Nederlandse bevolking hier enige inspraak in had. Tijdens het voeren van de campagne om het referendum te initiëren heeft GeenPeil de onwenselijkheid van de associatieovereenkomst met Oekraïne onderstreept. Niettemin, benadrukken zij op de website dat zij niet willen opdragen wat Nederlanders moeten stemmen maar dat het referendum vooral gaat om de bevolking een stem te geven om zo de democratische inspraak te vergroten (Wat is GeenPeil?, z.d.).

4.1.4 De inhoud van de associatieovereenkomst

Een associatieovereenkomst is een instrument van de EU om de banden aan te halen met derde landen. In het geval van Oekraïne is het de meest uitgebreide overeenkomst die tot nu is

gesloten. Het doel van de overeenkomst is “het verwezenlijken van politieke associatie gebaseerd op gedeelde waarden, en economische integratie, waarbij Oekraïne uiteindelijk deel moet uitmaken van de interne markt van de EU” (Tweede Kamer 2014-2015 34 166 nr.3., 2014, p. 1). De overeenkomst bestaat uit meer dan 486 artikelen en veel bijlagen. Het grootste gedeelte ervan gaat over handel (Associatieovereenkomst EU- Oekraïne, z.d.). Eén van de kern elementen betreft het creëren van een DCFTA, oftewel een diepe en brede vrijhandelszone van goederen en diensten, binnen tien jaar tussen de EU en Oekraïne. Op deze manier worden handelsbelemmeringen tussen beide partijen opgeheven. Er staan verder afspraken in over economische samenwerking in 28 verschillende sectoren waaronder landbouw, milieu en toerisme. In een deel van de overeenkomst zijn afspraken gemaakt over het intensiveren van de politieke dialoog op beleidsterreinen zoals vrede, internationale veiligheid en een gezamenlijk buitenlands beleid. Het idee is dat Oekraïne zijn buitenlands beleid gaat harmoniseren met die van de EU (Tweede Kamer 2014-2015 34 166 nr.3., 2014). Daarnaast omvat de overeenkomst ook afspraken op het gebied van justitie, vrijheid, en veiligheid. Centraal hierin is de versterking van de rechtstaat en van respect voor mensenrechten en fundamentele vrijheden (Associatieovereenkomst EU- Oekraïne, z.d.). Bij veel van de gemaakte afspraken op de verschillende terreinen is het de bedoeling dat Oekraïne haar wetgeving gaat afstemmen op die van de EU. Hierdoor omvat de overeenkomst ook een hervormingsagenda voor het land. Om Oekraïne bij het realiseren van deze hervormingen te helpen kan Oekraïne onder voorwaarden financiële steun krijgen van de EU.

Een associatieovereenkomst is een gemengd akkoord dit houdt in dat de bevoegdheden onder die van de EU en de lidstaten vallen. Het grootste gedeelte, ongeveer 80% valt onder de exclusieve bevoegdheid van de Unie. Hier hebben de lidstaten geen zeggenschap meer over. Om de uitvoering te versnellen is er een regel in de EU waardoor het verdrag in werking kan treden zonder dat de ratificatie door alle lidstaten heeft plaats gevonden. Dit is ook het geval bij deze overeenkomst, die op 1 januari 2016 in werking is getreden. De ratificatie van de overeenkomst gaat dus over het deel van het verdrag waar de bevoegdheid gedeeld wordt tussen de EU en de lidstaten.

4.1.5 De standpunten van de politieke partijen

Nadat in de maand oktober 2015 bekend werd dat er een referendum zou plaatsvinden ging de politiek⁴ zich hier over uitspreken. Het kabinet gaf aan een voorstander te zijn van de overeenkomst en zou dit gaan toelichten in het publieke debat (Koenders B. , 2015). De regeringspartijen, VVD en PvdA waren allebei voorstander van de overeenkomst. Van de oppositie gaven CDA, D66, SGP, GroenLinks, en ChristenUnie aan voorstander te zijn. De oppositiepartijen SP, PVV, PvdD en GrBvK waren tegenstanders. Hiermee was het ja-kamp groter dan het nee-kamp (in zetels). In de argumentatie van de politieke partijen kunnen grofweg twee lijnen worden onderscheiden. Het eerste is het sociaaleconomische perspectief waarbij de nadruk ligt op de financiële, economische en sociale kosten of baten van de overeenkomst (Otjes, 2016). Zal de overeenkomst wel of niet een bijdrage leveren aan de welvaart in Nederland? Volgens de voorstanders zal de overeenkomst tot meer handel leiden en zal dit gunstig zijn voor de Nederlandse ondernemers. De tegenstanders daarentegen stellen juist dat de overeenkomst tot een verlies kan leiden van Nederlands belastinggeld en werkgelegenheid. De tweede lijn van argumentatie betreft het geopolitieke perspectief waarbij het met name gaat om de implicaties die de overeenkomst zou hebben voor de stabiliteit, democratie en mensenrechten in Oekraïne (Otjes, 2016). Volgens voorstanders zal het ratificeren van de overeenkomst een manier zijn de expansiedrift van Rusland tegen te gaan en Oekraïne zelf de keuze te laten welke toekomst het wil. Daarnaast zal de overeenkomst bijdragen aan de hervorming op het gebied van democratie en mensenrechten in Oekraïne. De tegenstanders zijn van mening dat de ratificatie het conflict in Oekraïne zal doen escaleren en daarmee de problemen van Oekraïne zal versterken. De inmenging van de EU zou dan juist de democratie en mensenrechten in gevaar kunnen brengen en voor meer instabiliteit zorgen aan de oostgrens van de EU.

Het kabinet had al kenbaar gemaakt dat het zich niet van te voren wilde vastleggen welke gevolgen het aan de uitslag zou verbinden ("Kabinet geeft vooraf", 2015). Dit in tegenstelling tot de wens van bepaalde politieke partijen. In november 2015 kwam in het nieuws dat een meerderheid van de Tweede Kamer de uitslag van het referendum zou respecteren met de bedoeling deze uitslag te volgen. De politieke partijen SP, PVV, CDA, SGP, PvdD, GrBvK 50Plus en PvdA hadden hun steun toegezegd ("Kamer: uitslag referendum", 2015). Het is

⁴ Ik bespreek alleen de politieke partijen met meer dan 1 zetel.

belangrijk hierbij op te merken dat het hier niet ging om het aannemen van een motie maar puur om het toezeggen van deze steun.

In de Tweede Kamer is op 7 december 2015 twee maal een motie ingediend wat betreft de uitslag van het referendum. Eerst door Kamerlid Bontes over het respecteren van de uitslag en daarna door Kamerlid Van Bommel over duidelijkheid vooraf over de waardering van de uitslag (Tweede Kamer 2015-2016 34 166 nr.39, 2015; Tweede Kamer 2015-2016 34 166 nr.28, 2015). Beide moties werden verworpen. Het is opvallend dat de PvdA en de SGP tegen beide moties stemden en het CDA tegen de motie van Bontes stemde. Het is daarom niet duidelijk waar de uitleg op gebaseerd was dat de Tweede Kamer in meerderheid al voor het referendum had vastgesteld de uitslag te zullen respecteren.

4.1.6 De campagne

Net zoals bij verkiezingen werd in de aanloop naar het referendum campagne gevoerd door verschillende politieke partijen en organisaties. Er waren bij het ja-kamp hebben maar weinig politieke partijen die actief campagne voerden. Alleen D66 en GroenLinks hebben zich actief ingezet. De andere politieke partijen gaven aan te zullen ‘ingaan op uitnodigingen’ (Niemantsverdriet & Rusman, 2016b). Partijen zoals de VVD en het CDA wilden geen actieve campagne voeren omdat zij tegen het referendum zijn als fenomeen (Niemantsverdriet, 2015). Ook de regeringspartij PvdA, voorstander van referenda en het verdrag, heeft zich weinig laten zien. Bij het nee-kamp hebben de PVV en SP een omvangrijke campagne gevoerd. Het kabinet, zoals eerder aangegeven, gaf aan deel te gaan nemen aan het debat maar trok geen extra geld uit voor de ja-campagne.

Het kabinet vond het moeilijk om de juiste rol te vinden bij het campagnevoeren. Er is vaak kritiek omdat er te weinig wordt gedaan, óf het wordt een kabinet verweten dat het teveel propaganda verspreid. ‘Je doet het nooit goed’ volgens voormalig ChristenUnie-leider Andre Rouvoet (Niemantsverdriet & Rusman, 2016b). Dit was ook nu het geval want het kabinet kreeg de kritiek een ‘halfslachtige’ of ‘armzalige’ campagne te voeren en zou te weinig zichtbaar zijn geweest.

Behalve het kabinet en politieke partijen hebben ook andere organisaties campagne gevoerd. Bij het nee-kamp was dat GeenPeil en de drie initiatiefnemers hiervan die hierboven zijn besproken met als bekendste gezichten Jan Roos en Thierry Baudet. Bij het ja-kamp was de meest zichtbare maatschappelijke organisatie Stem Vóór Nederland opgezet door oud PvdA

Europarlementariër Michiel van Hulten en Joshua Livestro, een opiniemaker die zichzelf waardenconservatief noemt en naar de christelijke kerk gaat (Niemantsverdriet, 2016a).

Een duidelijk beginpunt van de campagne is moeilijk aan te geven. GeenPeil had in 2015 al een campagne gevoerd om handtekeningen te verzamelen om het referendum te laten plaatsvinden waarbij de onwenselijkheid van de associatieovereenkomst met Oekraïne werd benadrukt. Gedurende het verzamelen van deze handtekeningen circuleerden er in de samenleving dus al argumenten om tegen de overeenkomst te zijn. De campagne van Stem Voor werd gelanceerd op 1 februari 2016 (Niemantsverdriet, 2016a). Daarna gingen geleidelijk aan meer organisaties en politieke partijen campagne voeren. De campagne van de D66 ging ook van start begin februari terwijl de campagne van de SP op 23 februari begon. In de maand maart kwam de campagne pas echt op gang ("Campagne voor Oekraïne", 2016).

Op verschillende manieren is er campagne gevoerd. Dit werd gedaan door flyers uit te delen, in gesprek te gaan met burgers op straat en bijeenkomsten te organiseren. Daarnaast gingen voor- en tegenstanders in op uitnodigingen van andere organisaties om hun standpunt naar voren te brengen. Door de media werd ook aandacht besteed aan het referendum. In kranten en hun bijbehorende websites, en nieuwssites zoals Nu.nl, NOS.nl, RT.nl werden artikelen gepubliceerd over onderwerpen omtrent het referendum. In de kranten werd ruimte gegeven aan voor- en tegenstanders om hun argumenten te geven in opiniestukken (zie onder andere: Volkskrant, NRC, Trouw). Op televisie werd ook aandacht besteed aan het Oekraïne-referendum door programma's zoals Pauw, Buitenhof, DWDD, Jinek, Oog in Oog met, WNL, Van Liempt live, Nieuwsuur, Zondag met Lubach etc.. Hetzelfde geldt voor de radio door zenders zoals BNR. Er werden voorts ook evenementen georganiseerd in het hele land door verschillende organisaties, zoals onderzoek- en onderwijsinstututen, maatschappelijke organisaties, politieke partijen, kranten etc. Net zoals op de televisie en radio werd er vaak een debat georganiseerd met voor- en tegenstanders maar er werden ook presentaties gegeven over bijvoorbeeld de situatie in Oekraïne.

Gedurende de campagne zijn er veel argumenten genoemd om voor of tegen de associatieovereenkomst met Oekraïne te zijn. De belangrijkste argumenten genoemd door voorstanders waren de volgende: (1) De overeenkomst is gunstig voor Oekraïne en Nederland (als onderdeel van de EU), omdat het de handel en investeringen tussen beide landen zou bevorderen. De overeenkomst maakt de handel tussen beide goedkoper en makkelijker en

daarnaast krijgt Nederland er een interessante groei­markt van 45 miljoen mensen bij ("Waarom wij voor" , 2016). (2) Gesteld werd dat de overeenkomst vereist dat Oekraïne hervormt op verschillende terreinen, onder andere op het gebied van democratisch bestuur, mensenrechten, corruptie en sociaal beleid. Deze hervormingen kunnen mogelijk tot een vergroting van de welvaart en stabiliteit in het land leiden. Behalve dat dit gunstig is voor Oekraïne, is het ook wenselijk voor de EU omdat dit de veiligheid in de regio vergroot en er minder mensen naar de EU zouden willen komen (Heck, 2016b). Daarbij werd volgens de voorstanders gesteld dat de steun die de EU geeft aan Oekraïne om te helpen hervormen geen extra geld kost. (3) Een ander argument had betrekking op de relatie met Rusland. Een 'ja' stem is een stem tegen Poetin/Rusland. Poetin is een tegenstander van de associatieovereenkomst en heeft voorheen geprobeerd om deze tegen te houden. Daarnaast heeft hij de Krim bezet waarmee de soevereiniteit van Oekraïne is geschonden. (4) Volgens het ja-kamp heeft een meerderheid van de Oekraïners zelf aangegeven dit akkoord te willen en de banden met EU te versterken. Daarom zou ja-stemmen laten zien dat de Oekraïners vrij zijn in het bepalen welke koers zij opgaan. (5) Vanuit geopolitiek oogpunt zou in het belang van de EU zijn om grotere invloed uit te oefenen op Oekraïne (Heck, 2016b). (6) Volgens voorstanders is de overeenkomst geen opmaat naar een EU-lidmaatschap voor Oekraïne maar eerder een alternatief Het zou eerder een alternatief zijn (Feiten & Fabels, 2016). (7) Een laatste argument was dat alle andere lidstaten, het Europees Parlement en onze eigen volksvertegenwoordiging met de overeenkomst hadden ingestemd. Waarom zouden deze instanties die zich er in hebben verdiept er toestemming voor geven als het slecht of verkeerd zijn, werd dan afgevraagd.

Volgens de tegenstanders waren er verschillende bezwaren. (1) De overeenkomst is onwenselijk voor Nederland. Het is ongunstig voor Nederland omdat Nederlands belastinggeld verdwijnt in een corrupt land dat in oorlog verkeert, waar oorlogsmisdaden worden gepleegd en nazi's in het parlement zitten. Hierdoor kan het geld bij de verkeerde mensen terecht komen en kan mogelijk ook corruptie makkelijker haar weg vinden naar Nederland. (2) De overeenkomst zou de relatie met Rusland (nog meer) doen verslechteren. Het zorgt niet alleen voor het belemmeren van de handel met Rusland maar er werd ook gewaarschuwd voor een grotere kans op oorlog tussen het Westen en Rusland (Heck, 2016b). (3) Een ander argument ging over de kwaliteit van producten. Door het overeenkomst kan Oekraïne goedkoper en makkelijker in producten op de interne markt van de EU brengen die niet aan de EU voorwaarden voldoen.

Behalve dat dit de kwaliteit vermindert zijn er bij de productie in Oekraïne ook schendingen zijn van mensen- en dierenrechten ("Zeg NEE tegen", z.d.). Dit is ongunstig voor Nederlandse /Europese boeren die niet kunnen concurreren met de lagere kosten van de Oekraïense boeren. (4) De overeenkomst is nadelig omdat Oekraïners hierdoor visumvrij naar de EU kunnen reizen en er daardoor meer naar Nederland komen (Heck, 2016b).

(5) Het associatieakkoord is volgens tegenstanders ook nadelig voor Oekraïne. Het sluiten van de overeenkomst heeft voor het uitbreken van de huidige oorlog gezorgd en zal het land nog verder opbreken. Dit komt voornamelijk omdat niet iedereen in Oekraïne voor dit verdrag is, met name mensen in het Oosten. Daarnaast belemmert het ook de handel tussen Oekraïne en Rusland wat ongunstig is voor de economie van Oekraïne. (6) Vooral grote bedrijven profiteren van de overeenkomst en niet de middelgrote en kleine bedrijven. Deze bedrijven gaan juist ten onder gaan door de overeenkomst omdat zij niet opgewassen zijn tegen de concurrentie van EU bedrijven. Een argument dat gedurende de campagne vaak aangehaald werd door tegenstanders was dat de associatieovereenkomst met Oekraïne een opstapje naar EU-lidmaatschap is voor het land (Heck, 2016b). (8) Een laatste argument was dat handel met Oekraïne ook kan zonder de associatieovereenkomst. Een ander simpeler akkoord zonder de verregaande politieke samenwerking zou een mogelijkheid zijn om te handelen met Oekraïne. (Heck, 2016b).

4.1.7 Aandacht in de media

In de media werd ook aandacht besteed aan onderwerpen en gebeurtenissen die met het referendum en de associatieovereenkomst te maken hadden. Hieronder zullen er enkele besproken worden waar vooral is gekeken naar een parallel met het Europese Grondwet referendum.

Begin januari 2016 ontstaat er ophef in de media en politiek naar aanleiding van een uitspraak van Jean Claude Juncker, de voorzitter van de Europese Commissie. In een interview spreekt hij zijn zorgen uit over een mogelijk Nederlands 'nee, (..) "dan zou dat de deur openen naar een grote continentale crisis" (Alonso, 2016). Deze uitspraak leidde tot veel geërgerde reacties van politici, beide voor- en tegenstanders. Er was onder andere kritiek vanwege de onterechte dreigende taal, het minachten van de Nederlandse bevolking met deze uitspraak en omdat dit het ja-kamp niet ten goede zou komen ('Kamerbrede kritiek op', 2016). Begin maart

volgt er nog een uitspraak van Juncker namelijk dat een Nederlands ‘nee’ destabiliserend zou zijn voor Europa. Wederom volgt er kritiek, zoals van minister Plasterk die de uitspraak overdreven noemt en ‘geen nuttige bijdrage aan het debat’ (ANP, 2016).

Er werd in de media ook aandacht besteed aan de kritiek die werd geuit door de voor- en tegenstanders op elkaar. Het ja-kamp werd ervan verweten de overeenkomst als een simpel vrijhandelsverdrag te presenteren terwijl dit niet het geval zou zijn. De kiezers worden voorgespiegeld dat de overeenkomst maar weinig voorstelt terwijl het op belangrijke terreinen verregaande politieke samenwerking beoogt dat (mogelijk) risico’s met zich zou meebrengen (Kox, 2016). Daarnaast werd het ja-kamp ook beschuldigd van het ‘voorliegen’ van de bevolking omdat het verdrag wél een voorportaal zou zijn voor EU-lidmaatschap en visumvrij reizen naar de EU voor Oekraïners (Niemoller, 2016). Het nee-kamp werd iets soortgelijks verweten doordat zij het associatieakkoord verkeerd uitleggen (Laanen, 2015). Door “halve waarheden en oneigenlijke argumenten” wordt geprobeerd de kiezers te overtuigen (Wijk & Boekestijn, 2016).

Een ander kritiekpunt was met name gericht op de initiatiefnemers van het referendum. GeenPeil had al toegegeven dat het referendum een manier was om de kiezer op het ondemocratische karakter van de EU te wijzen. Volgens een criticus van de overeenkomst, Ewald Engelen, doet GeenPeil dit op een briljante manier omdat de overeenkomst er toch wel komt ondanks het referendum (Engelen, 2016). Daarnaast werd eind maart bekend in een interview met Burgercomité EU, dat Oekraïne hen niets kan schelen, maar dat het hen gaat om uittreding van Nederland uit de EU (Heck, 2016a). Dat het referendum over de wet ter goedkeuring van de associatieovereenkomst met Oekraïne ging was eigenlijk puur toeval want het had ook een andere EU gerelateerde wet kunnen zijn (Elswege, 2016; Heck, 2016a). De initiatiefnemers werden hierdoor verschillende verwijten gemaakt: ze zouden hiermee schade toebrengen aan de democratie en het referendum als instrument (‘Pechtold verwijt Burgercomité EU’, 2016). Europarlementariër Hans ten Broeke (VVD) noemde het ‘schokkend’ en vond het zonde van de miljoenen belastinggeld die hier aan werden uitgegeven. Behalve de initiatiefnemers gaven ook tegenstanders aan dat het referendum een andere functie kon hebben. Bijvoorbeeld Geert Wilders van de PVV zei: “ een stem tegen het verdrag betekent ook een stem tegen Rutte en de Brusselse elite” (“Campagne voor Oekraïne”, 2016).

Een ander onderwerp dat vaak in de media was ging over het ‘strategisch stemmen’ bij het referendum. De uitslag van het referendum is alleen geldig als het vereiste

opkomstpercentage van 30% wordt gehaald. Hierdoor hebben ja-stemmers twee mogelijkheden: thuis blijven om te zorgen dat de 30% niet gehaald worden of ja stemmen. Tegenstanders hadden deze mogelijkheid niet omdat de ratificatie doorgaat als de uitslag niet geldig was. De meningen waren hierover verdeeld. Sommige opiniemakers riepen voorstanders op niet te gaan stemmen terwijl anderen van mening waren dat het een plicht was om te gaan stemmen. Bijvoorbeeld de Wijk & Boekestijn (2016) betoogden in een opiniestuk van de Volkskrant om niet te gaan stemmen omdat GeenPeil geen weet heeft van de overeenkomst met Oekraïne en dit referendum heeft georganiseerd uit rancune. Het kabinet riep evenwel op om vooral te gaan stemmen ('Kabinet roept op', 2016).

Er waren nog meer onderwerpen die aan bod kwamen in de media maar hoeven niet allemaal uitgebreid besproken te worden. Er werd kritiek geuit op het kabinet dat er te weinig geld vrij gemaakt was voor het referendum waardoor er te weinig stemhokjes open zijn op de dag van het referendum ('Plasterk genoeg geld', 2016). Verder was er ook kritiek op de referendumcommissie vanwege de subsidies. Het aanvragen van subsidie was chaotisch en onduidelijk verlopen. Daarnaast was er ophef over de ontvangers van subsidies die dat niet terecht zouden hebben gekregen (Niemantsverdriet, 2016b).

4.2. De uitslag en reacties

Doordat het referendum een paar maanden terug heeft plaatsgevonden is het nog niet duidelijk wat het kabinet precies met de uitslag gaat doen. Hierdoor kan niet worden ingegaan op de gevolgen van de uitslag zoals is gedaan bij het Europese Grondwetreferendum. Er wordt wel ingegaan op de reacties van het kabinet en oppositiepartijen die werden gegeven tijdens het Tweede Kamerdebat naar aanleiding van de uitslag van het referendum.

Op 6 april 2016 vond het Oekraïne-referendum plaats. De vraag hierbij luidde: bent u voor of tegen de wet ter goedkeuring van het associatieovereenkomst tussen de EU en Oekraïne? Gedurende de dag werden er in het nieuws tussenstanden van de opkomst gepubliceerd. Het was spannend of de vereiste 30% gehaald zou worden. In de avond werd een voorlopige uitslag door het ANP naar buiten gebracht waarin werd vermeld dat de opkomst 32.2% was. Een ruime meerderheid van de uitgebrachte stemmen had tegen gestemd, rond de 62% had nee gestemd en 38% had ja gestemd ('Eindstand: referendum geldig', 2016). Er werd bij de voorlopige uitslag een foutmarge gehanteerd van 3%. Hierdoor was het niet in z'n geheel zeker of de opkomst geldig was maar daar werd niet vanuit gegaan. Al snel werd om een reactie van minister-

president Rutte gevraagd. Die gaf aan teleurgesteld te zijn en het verdrag niet zonder meer te ratificeren als de opkomst werkelijk geldig was (Pijpker, 2016). Bij het nee-kamp heerste opgetogenheid. Volgens Thierry Baudet van Forum voor Democratie was het referendum een succes en ‘het begin van een discussie over een andere Europese Unie’ (‘Baudet: dit valt’, 2016). Ongeacht of de uitslag daadwerkelijk geldig zou zijn was het referendum volgen hem een felicitatie voor de democratie. Daarnaast vond hij dat het kabinet deze uitslag niet kon negeren. Michiel van Hulst van Stem Voor Nederland bracht zijn felicitaties over aan de tegenstanders maar wees er op dat het zorgelijk was dat er zoveel mensen thuis waren gebleven. Alle politieke partijen, voor of tegen, gaven in enigszins gelijke woorden aan dat het kabinet recht moet doen aan de nee-stem.

Op 12 april bracht de kiesraad de officiële uitslag naar buiten die bijna geheel gelijk was aan de officieuze van het ANP. Het opkomstpercentage was 32,8% waarvan een meerderheid van 61% zich had uitgesproken tegen de ratificatiewet. Het percentage ja-stemmers bedroeg 38,21% en het 0,79% had blanco gestemd. Van alle stemmen was 0,92% ongeldig verklaard (Uitslag referendum Associatieovereenkomst met Oekraïne, 2016). Met de geldige uitslag had het referendum geleid tot een raadgevende uitspraak tot afwijzing van de goedkeuringswet. Bij uitspraak tot afwijzing dient de regering de wet te heroverwegen maar is niet gebonden aan de uitslag.

Na de officiële uitslag volgde er op 13 april een debat in de Tweede Kamer (Handelingen II 2015/16, 76, item 7, 2016). Binnen dit debat is er een duidelijk onderscheid tussen de partijen over het volgen van de uitslag. Volgens veel oppositie partijen dient het kabinet de uitslag te volgen door zo spoedig mogelijk de intrekkingwet in te dienen. Hiertoe behoren de partijen: PVV, SP, PvdD, D66, CDA, SGP en GroenLinks. Binnen deze partijen kan nog een onderscheid worden gemaakt tussen de partijen die voor- of tegenstander van de associatieovereenkomst waren. De tegenstanders waren van mening ‘nee is nee’. De uitslag moet gevolgd worden, wat de redenen voor het stemmen ook waren. De voorstanders onder de oppositie willen dus ook dat het kabinet de intrekkingwet moet indienen. Tegelijkertijd geven zij aan dat er ook verdieping moet plaatsvinden in het analyseren van de tegenstem en in de toekomstscenario’s. Er zijn ook partijen die van mening zijn dat er recht gedaan moet worden aan de uitslag maar zij spreken zich nog niet uit over het indienen van de intrekkingwet. Dit zijn onder andere de coalitiepartijen VVD en PvdA die benadrukken dat het hier gaat om een advies van de bevolking naar het kabinet.

Beide partijen vinden dat het kabinet eerst tijd mag krijgen om de bezwaren van de kiezer in kaart te brengen en te overleggen met vertegenwoordigers van het nee-kamp en de andere verdragspartijen. Daarna kan er eventueel worden overgaan op het intrekken van de ratificatiewet. De ChristenUnie geeft aan dat het eerst benieuwd is naar de reactie van het kabinet in het debat en antwoord wil op een paar vragen voordat het zich uitspreekt over het intrekken van de goedkeuringswet.

Er is dus een duidelijk verschil van mening tussen de meeste oppositie partijen en de regeringspartijen over de stappen die het kabinet moet nemen wat betreft het recht doen aan de uitslag. Tijdens het debat wordt vaak gerefereerd naar artikel 11 van de Wet raadgevend referendum. Hierin staat: “ indien onherroepelijk is vastgesteld dat een referendum heeft geleid tot een raadgevende uitspraak tot afwijzing, wordt zo spoedig mogelijk een voorstel van wet ingediend dat uitsluitend strekt tot intrekking van de wet of tot regeling van de inwerkingtreding van de wet” (Wet raadgevend referendum, 2015). In de wet staat verder niet uitgelegd wat er wordt verstaan onder ‘zo spoedig mogelijk’. Deze zinssnede wordt door de verschillende partijen anders geïnterpreteerd. De meeste oppositiepartijen vinden dat deze woorden er op duiden dat het kabinet hoe dan ook de intrekkingwet moet indienen. Geert Wilders van de PVV stelt daarop dat premier Rutte strafbaar is als hij de intrekkingwet niet indient. De coalitiepartijen daarentegen zijn van mening dat ‘zo spoedig mogelijk’ de ruimte geeft voor het kabinet om een keuze te maken wat betreft het wel of niet indienen van een intrekkingwet.

Na de eerste termijn van het plenaire debat geeft premier Rutte de visie van het kabinet. Volgens Rutte zijn er drie mogelijkheden wat betreft het omgaan met de uitslag. De eerste optie is de uitslag naast zich neerleggen en de overeenkomst alsnog ratificeren. De tweede optie is om te kiezen voor ‘nee is nee’. Hiermee wordt ervoor gekozen om de wet ter goedkeuring in te trekken. Een laatste optie is volgens Rutte: ‘ met het nee moet iets gebeuren’. Volgens het kabinet is dit de beste optie, die wordt uitgelegd als het nog niet intrekken van de intredingswet. Dit is volgens het kabinet noodzakelijk omdat zij anders niet meer zouden kunnen praten met de EU en de lidstaten. Het kabinet wil iets met de grieven doen van de nee-stemmers in plaats van het verdrag te laten doorgaan zonder Nederland. Premier Rutte betoogt namelijk dat de andere lidstaten hiervoor zullen kiezen als Nederland besluit tot het niet ratificeren van het verdrag zonder eerst te hebben overlegd over de opties. Daarom vraagt Rutte om een kans voor het kabinet om recht te doen aan alle elementen die in de publieke discussie naar voren zijn

gekomen. Indien deze poging niet lukt geeft Rutte de harde toezegging dat er dan ook niet wordt geratificeerd. De premier geeft aan dat het kabinet de tijd wil nemen tot na het Brexit-referendum omdat de Europese partners hier op willen wachten. Rutte geeft wel aan dat het kabinet een besluit wil nemen voor het zomerreces dat op 8 juli 2016 begint.

De oppositiepartijen hebben op verschillende punten kritiek. Er wordt onder andere betoogd dat hiermee niet naar de kiezer wordt geluisterd, dat dit meer onvrede zal opwekken en dat het niet-ratificeren juist een sterkere troef zou opleveren om meer aanpassingen in de overeenkomst af te dwingen. In het tweede termijn van het debat werden moties ingediend. Een van deze moties was ingediend door de heer Van Bommel (SP) waarin de regering wordt gevraagd om zo spoedig mogelijk over te gaan tot het indienen van een intredingswet (Tweede Kamer 2015-2016, 34270 nr.11, 2016). Deze motie werd ondertekend door bijna alle oppositiepartijen wat betekende dat het op veel steun zou kunnen rekenen bij de stemming. Ondanks dat een motie juridisch niet bindend is, is het wel het idee dat de regering de motie uitvoert bij aanname. Vanwege de vele steun die deze motie kreeg van partijen binnen de kamer was het spannend hoe de stemming zou verlopen. Op 19 april 2016 werd er gestemd over de motie. De SP had een hoofdelijke stemming aangevraagd. Dit betekent dat elk kamerlid een stem dient uit te brengen in plaats van de fracties. Uiteindelijk werd er door 146 van de 150 Kamerleden gestemd waarvan 71 voor stemden en 76 tegen. Hiermee was de motie verworpen. Van de coalitiepartijen VVD en PvdA had iedereen behalve één PvdA'er tegen gestemd (één lid van iedere partij, nam niet deel aan de stemming). Daarnaast waren er twee Kamerleden van de oppositie partijen, de SGP en het CDA, die tegen stemden en twee onafhankelijke Kamerleden. Alle andere Kamerleden van de oppositiepartijen hadden voor de motie gestemd ('Stemmingsuitslag motie van', 2016). Aangezien de motie werd verworpen heeft het kabinet de tijd gekregen om met alle betrokkenen bij het verdrag in onderhandeling te gaan. Op 7 juni 2016 informeerde minister Koenders van Buitenlandse Zaken dat het kabinet bij verschillende aangelegenheden met EU-partners de uitslag van het referendum ter sprake heeft gebracht. Daarnaast is er ook gesproken met president Poroshenko van Oekraïne. In de brief staat verder dat het kabinet van mening is dat de beste kans om de uitslag te bespreken op 28 en 29 juni zal zijn bij de Europese Raad (Koenders A. , 2016).

4.3 De data

In deze paragraaf worden peilingen en onderzoeken besproken die betrekking hadden op het Oekraïne-referendum. Deze gegevens worden gebruikt in de analyse om de veronderstellingen te toetsen. De onderzoeken en peilingen die worden besproken in deze paragraaf zijn voornamelijk uitgevoerd vóór het referendum plaatsvond. Er zijn nog nauwelijks onderzoeken uitgevoerd na het plaatsvinden van het referendum, zoals de post-referendumpeiling van TNS NIPO na het Europese Grondwetreferendum. De gegevens zijn onder meer gehaald van onderzoeksbureaus zoals Ipsos en I&O research. In de maanden voor het referendum is gepeild naar de bekendheid van het referendum onder de Nederlandse bevolking. De eerste keer vond plaats in december 2015 en de laatste keer in maart 2016. Uit tabel 15 blijkt dat in de eerste drie maanden waarin is gepeild de bekendheid met het referendum nauwelijks toeneemt. In de laatste maand voor het referendum is de bekendheid toegenomen en heeft een meerderheid (56%) van de Nederlandse bevolking tamelijk vaak tot zeer vaak iets over het referendum gehoord of gelezen. Er is ook gevraagd of kiezers het een goed idee vinden dat het referendum over de associatieovereenkomst wordt georganiseerd. Vier op de tien kiezers vindt het een goed idee, 37% niet en 23 weet het niet (I&O Research, 2016a). Wat betreft de steun voor het houden van meer referenda in het algemeen, bleek dat er een brede steun voor is, namelijk 82% (SCP, 2016b).

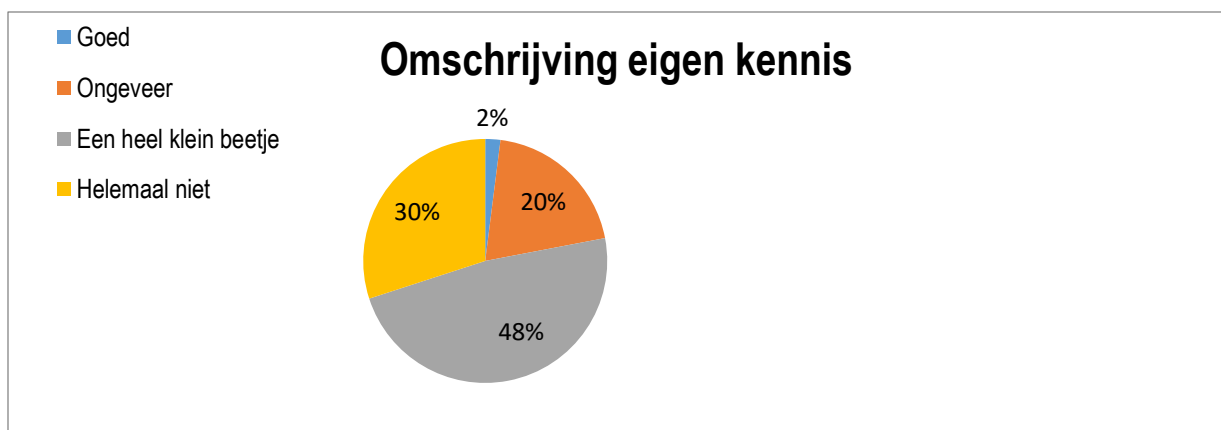
Tabel 12 Bekendheid van het Oekraïne-referendum in %

	Dec. 2015	Jan. 2016	Feb. 2016	Mrt. 2016
Zeer vaak	8	6	8	13
Tamelijk vaak	32	33	32	43
Niet zo vaak	42	47	44	37
Nooit	15	12	12	5
Weet ik niet	4	3	4	2

Bron: (I&O Research, 2016c)

In de maanden december en maart is ook onderzoek gedaan naar de kennis van kiezers over de associatieovereenkomst. In december geeft 26% van de kiezers aan dat zij weten welke onderwerpen aan bod komen bij de associatieovereenkomst. Als er dan vervolgens een open vraag wordt gesteld over het associatieverdrag dan blijkt dat “veel mensen ongeveer weten waar het over gaat” met antwoorden zoals vrijhandelsverdrag of economische en politieke samenwerking. (I&O Research, 2016a). Daarnaast geeft een meerderheid aan zich meer zich in

de inhoud te willen gaan verdiepen waarvan 15% zeker wel en 49% waarschijnlijk wel. In de maand maart is het percentage dat zegt te weten welke onderwerpen aan bod komen in de associatieovereenkomst gestegen naar 37%. Er wordt verder gevraagd hoe de kiezer de eigen kennis van de overeenkomst zou beschrijven door het ontbrekende woord in te vullen bij de zin: 'ik weet ... wat er in de associatieovereenkomst staat'. Er kan worden gekozen uit vier opties: goed, ongeveer, een heel klein beetje of helemaal niet. In figuur 2 zijn de resultaten weergegeven. Het blijkt dat een meerderheid een heel klein beetje tot helemaal niet weet wat er in associatieovereenkomst staat .

Figuur 2 Omschrijving eigen kennis in %

In een ander onderzoek dat werd gehouden een paar dagen voor het plaatsvinden van het referendum is de stelling voorgelegd: heeft u zich verdiept in de voor-en nadelen van de associatieovereenkomst. In figuur 3 zijn de resultaten weergegeven.

Verdiept in voor-en nadelen associatieovereenkomst

Figuur 3 Verdiept in voor- en nadelen associatieovereenkomst in %

De organisatie The Hague Centre for Strategic Studies hield bij hoe vaak de zelf opgezette website referendumchecker werd bezocht. Op maandag 29 maart werd bekend dat de website sinds 24 februari 30.000 keer was bezocht (de Witte, 2016). Een week later, met nog twee dagen voor het referendum zou plaatsvinden, was de website ruim 45.000 keer bezocht ('Mensen zoeken veel', 2016). De website kieskompas.nl werd in de aanloop naar het referendum ongeveer een half miljoen keer bezocht. Er werd in de media bericht dat de website druk bezocht werd een paar dagen voor het referendum plaatsvond ('Stemstress? Topdrukte bij', 2016; 'Drukke op website', 2016).

In de peilingen is ook gekeken naar de opkomsttentie tussen de maanden december 2015 en (begin) maart 2016 waarvan de resultaten in tabel 13 zijn weergegeven. Hieruit blijkt dat het aantal stemmers dat zeker wel gaat stemmen elke maand iets stijgt. De categorie 'zeker wel' wordt doorgaans gezien als een indicatie voor de werkelijke opkomst waarmee het lijkt dat de opkomstdrempel van 30% in ieder geval vanaf januari gehaald zal worden (I&O Research, 2016c). Desalniettemin, trekken de onderzoekers dit in twijfel. Uit eerder onderzoek is gebleken dat een substantieel deel van de mensen die van plan zijn om te gaan stemmen dit toch niet doen (I&O Research, 2016a). Het uiteindelijke percentage is altijd lager dan de peilingen aangeven. Daarom stellen de onderzoekers elke maand dat ondanks de stijging van opkomsttentie het ongewis blijft op basis van de peilingen of de opkomstdrempel gehaald zal worden (I&O Research, 2016a; I&O Research, 2016b; I&O Research, 2016c).

Tabel 13 Opkomstintentie Oekraïne-referendum in % van Nederlandse bevolking

	Dec.2015	Jan.2016	Feb.2016	Mrt.2016
Zeker wel	28%	34%	32%	37%
Waarschijnlijk wel	33%	33%	32%	28%
Waarschijnlijk niet	14%	15%	13%	16%
Zeker niet	6%	6%	6%	7%
Weet ik niet / wil ik niet zeggen	17%	13%	17%	12%
Ik heb geen stemrecht	2%	0%	0%	0%

Bron: (I&O Research, 2016c)

Het voorgenomen stemgedrag is tijdens deze maanden ook gepeild zoals in tabel 14 is weergegeven. Deze vraag is alleen voorgelegd aan de kiezers die aangaven zeker of waarschijnlijk te gaan stemmen. Hieruit blijkt dat gedurende de hele periode het aandeel dat van plan was tegen te gaan stemmen groter was dan het aandeel dat van plan was voor te gaan stemmen. Het percentage mensen dat nog geen beslissing heeft gemaakt ligt gedurende de eerste drie maanden rond een derde van de stemmers en is in de laatste maand gedaald naar 23%. In de eerste maand van de peiling is het volgens de onderzoekers cruciaal voor de uitslag of de voorstanders of de tegenstanders deze groep weten te overtuigen (I&O Research, 2016a). Als er gekeken wordt vanaf januari blijkt dat de voorstanders wel enigszins zijn ingelopen op de tegenstanders maar niet genoeg. Bij de laatste peiling is het percentage dat van plan is tegen te stemmen weer gestegen ten opzichte van de maand ervoor (van 38% naar 44%). De onderzoekers laten ook de uitslag van het referendum zien als de categorie 'weet ik niet' wordt weggelaten. De tabel laat zien dat een meerderheid tegen het associatieverdrag zou stemmen als het referendum op dat moment zou worden gehouden. De percentages voor en tegen komen iets nader tot elkaar in januari en vanaf dan is er nog maar weinig verschil. Daarnaast blijkt uit de resultaten van maart dat de groep die van plan is 'zeker' te gaan stemmen meer neigt naar tegen namelijk 59% en 41% voor. Van de groep die had aangegeven 'waarschijnlijk' te gaan stemmen is 53% tegen en 47% voor.

Tabel 14 Voorgenomen stemgedrag Oekraïne-referendum in % Nederlandse bevolking

	Dec.2015	Jan.2016	Feb.2016	Mrt.2016	Dec.2015	Jan.2016	Feb.2016	Mrt. 2016
	Inclusief				Exclusief			
Voor	25%	31%	32%	33%	38%	44%	45%	43%
Tegen	43%	38%	38%	44%	62%	56%	55%	57%
Weet ik niet	34%	31%	30%	23%	-	-	-	-
Totaal	100%	100	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Bron: (I&O Research, 2016c)

Er wordt ook gevraagd naar de redenen waarom mensen voor of tegen willen gaan stemmen. Dit is door I&O Research in de maanden december 2015 en maart 2016 gedaan. Er wordt bij het rapport van december geen percentages weergegeven en bij het rapport van maart wel. Eerst worden de motieven besproken van de mensen die van plan zijn om nee te gaan stemmen. Kiezers zien hun stem als de ‘enige mogelijkheid’ om de uitbreiding van de EU te stoppen. Daarnaast wordt er vaak als reden aangegeven dat Oekraïne corrupt is en dat het logischer is als het land zich naar Rusland richt. In begin maart 2016 wordt aan de kiezer gevraagd de uitspraken aan te kruisen die een reden zijn om voor te stemmen. Hierbij konden meerdere uitspraken worden aangekruist. Onderstaande tabel geeft hiervan de uitslag aan. Als grootste reden wordt aangegeven dat Oekraïne corrupt is (61%). Daarna volgen redenen zoals ik zie helemaal geen voordelen van deze overeenkomst (46%), dit is een stap tot toetreding van Oekraïne tot de EU (43%). Op de vierde plek wordt de angst voor een provocatie van Rusland genoemd met 40%. In tabel 15 zijn alle redenen weergegeven.

Tabel 15 Redenen om NEE te stemmen (basis: zou zeker of waarschijnlijk gaan stemmen)

Reden	%
Oekraïne is een corrupt land, waar we beter niet mee samen kunnen werken	61%
Ik zie helemaal geen voordelen van deze overeenkomst	46%
De overeenkomst brengt toetreding van Oekraïne tot de EU dichterbij	43%
De overeenkomst tussen Oekraïne en de EU is een provocatie voor Rusland	40%
De overeenkomst brengt geen economische voordelen voor Nederland	29%
Met deze overeenkomst wordt het Oekraïners te makkelijk gemaakt binnen de EU te reizen	29%
De overeenkomst brengt geen economische voordelen voor de EU	26%
Ik ben tegen de EU, dus ook tegen deze overeenkomst	23%
Oekraïners zijn zelf verdeeld over de overeenkomst	21%

De overeenkomst wakkert de tegenstellingen tussen groepen in de Oekraïense samenleving aan	20%
De overeenkomst brengt alleen economische voordelen voor grote bedrijven, niet voor kleine ondernemers	20%
Mijn tegenstem bij dit referendum is een stem tegen de Nederlandse regering	18%
Oekraïne kan beter (meer) met het Rusland samenwerken	13%
Ik kan het niet goed overzien, maar stem voor de zekerheid tegen	9%
De overeenkomst brengt geen economische voordelen voor Oekraïne	4%
Weet ik niet	0%

Bron: (I&O Research, 2016c)

In het onderzoek van Ipsos is aan de deelnemers die negatief staan tegenover het associatieverdrag gevraagd waardoor dat wordt bepaald. De grootste reden die hier wordt aangegeven is wantrouwen tegenover Oekraïne met 59%. Verder wordt ook het toetredingsargument vaak genoemd (34%), het is slecht voor de Nederlandse economie (30%) en het kan de verhouding tussen de EU en Rusland verstoren (26%). Daarnaast heeft Ipsos aan alle deelnemers van het onderzoek gevraagd of zij het eens of oneens zijn met de stelling: het associatieverdrag is een eerste stap naar lidmaatschap van Oekraïne bij de EU? Hiervan geeft 46% aan het eens te zijn met deze stelling, 17% is het hiermee oneens en 37% is oneens of neutraal. Dan nu de redenen die de mensen hebben aangegeven om voor te gaan stemmen. In december 2015 worden volgens de onderzoekers het vaakst redenen genoemd die te maken hebben met Rusland en het niet meer in de steek kunnen laten van Oekraïne. Er wordt bijvoorbeeld aangegeven: “ze moeten (Oekraïne) niet meer zo afhankelijk van Rusland” en : Ik vind dat we Oekraïne een kans moeten geven om democratischer te worden en de mensenrechten beter te handhaven” (I&O Research, 2016a, p. 19). De percentages waren in december dus niet voorhanden. In maart 2016 is er door I&O research een zelfde tabel gemaakt waar werd gevraagd de reden(en) aan te kruisen om voor te gaan stemmen. Hieruit blijkt dat de meest gegeven reden is dat de overeenkomst economische voordelen brengt voor Oekraïne met 51%.

Tabel 16 Redenen om JA te stemmen (basis: zou zeker of waarschijnlijk gaan stemmen)

Reden	%
De overeenkomst brengt economische voordelen voor Oekraïne	51%
De overeenkomst zal de democratie in Oekraïne versterken	48%
De overeenkomst brengt economische voordelen voor de EU	41%
Ik ben voor de EU, dus ook voor deze overeenkomst	39%
De overeenkomst brengt economische voordelen voor Nederland	39%
De Oekraïners willen graag meer bij de EU horen, daar moeten we ze bij helpen	37%

De overeenkomst zal de mensenrechten in Oekraïne verbeteren	34%
De overeenkomst creëert een buffer tussen de EU en Rusland	33%
De overeenkomst zal de corruptie in Oekraïne verminderen	23%
Ik kan het niet goed overzien, maar stem voor de zekerheid voor	14%
Mijn voorstem bij dit referendum is een stem voor de Nederlandse regering	11%
De overeenkomst brengt meer eenheid in de Oekraïense samenleving	10%
De overeenkomst zal de tegenstellingen tussen groepen in de Oekraïense samenleving verminderen	8%
Ik zie alleen maar voordelen van deze overeenkomst	7%
Met deze overeenkomst wordt het Oekraïners makkelijker gemaakt binnen de EU te reizen	7%
Weet ik niet	1%

Bron : (I&O Research, 2016c)

In het onderzoek van Ipsos van eind maart wordt gevraagd aan de mensen die positief staan tegenover het associatieverdrag waardoor dat wordt bepaald. De voornaamste reden hiervoor is dat het de handel tussen Nederland en Oekraïne gemakkelijker maakt met 49%. Daarna volgen het is goed voor de Nederlandse economie (41%), Oekraïne staat sterker tegenover Rusland (33%) en het is goed voor de economie van Oekraïne (30%). I&O research heeft in haar onderzoek ook gekeken of er verbanden zijn tussen het voorgenomen stemgedrag en houdingen ten opzichte van de EU, Rusland en de regering. Er is de respondenten stellingen voorgelegd zoals ‘de Europese integratie is te ver gegaan’ en ‘Rusland vormt een bedreiging voor de EU’. Hierop moesten zij aangeven eens, oneens, neutraal, of ik weet niet aan te geven. Als er daarna wordt gekeken naar de correlatie tussen de stellingen en de voorgenomen stemintentie dan blijkt dat de houding ten opzichte van de EU de meeste invloed heeft (I&O Research, 2016a). Een grote meerderheid (85%) van de kiezers die het eens is met de stelling ‘de Europese integratie is te ver gegaan’ is van plan tegen te gaan stemmen. Kiezers die het oneens zijn met de stelling, zijn bijna altijd voorstander van het verdrag (82%).

Tabel 17 Houding ten aanzien van de Europese Unie in % Nederlandse bevolking

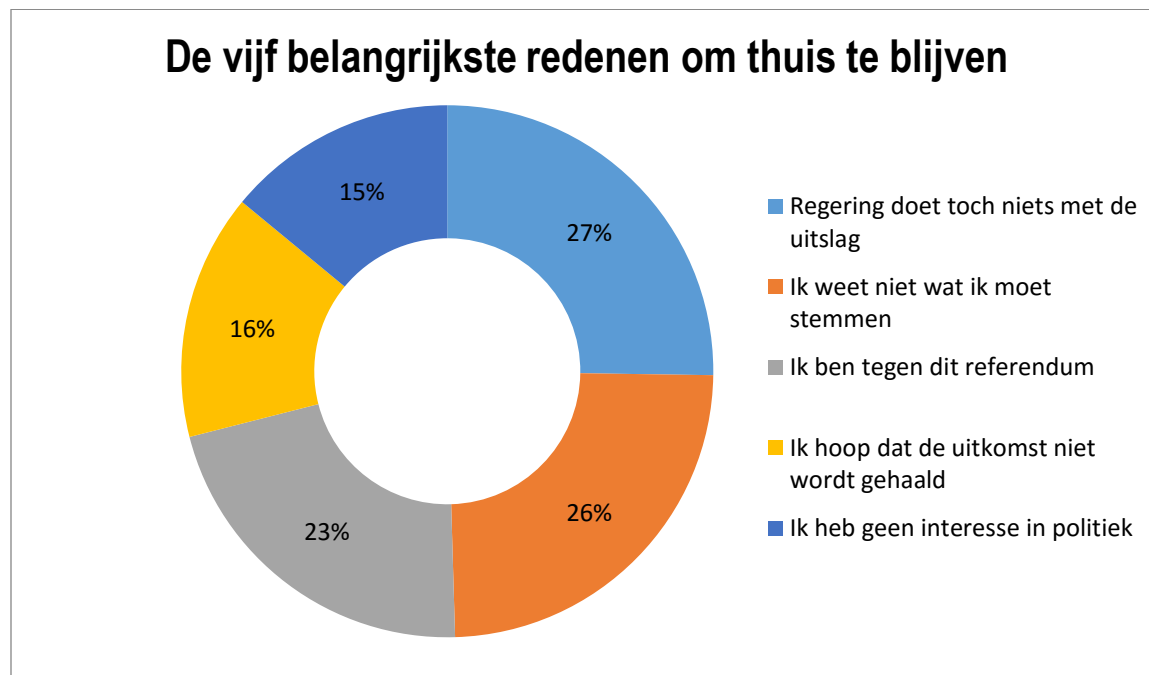
	Eens		Oneens	
	Ja	Nee	Ja	Nee
Voorgenomen stemgedrag				
De Europese integratie is te ver gegaan	15%	85%	82	15%

Bron: overgenomen van I & O Research (2016a)

De correlaties tussen het voorgenomen stemgedrag en de tevredenheid over de regering én de opinie ten aanzien van Rusland zijn er wel maar een stuk minder sterk. Bij het onderzoek

van Ipsos eind maart wordt er aan de kiezers zelf gevraagd of hun mening over de EU meespeelt bij het stemmen. Hiervan geeft bijna de helft aan van wel 48%, waarvan 20% zegt dat het een stem vóór de EU is en 28% tegen de EU.

Als er op 6 april 2016 wordt gestemd, heeft 32,8% van de kiesgerechtigde bevolking een stem uitgebracht. Hiervan had een meerderheid van 61% tegen gestemd. De ja-stemmers bedroegen 38,21% en 0,79% had blanco gestemd. Het resterende percentage van 0,92% van de stemmen was ongeldig verklaard. Al snel werd er in de media afgevraagd waarom er zoveel mensen waren thuis gebleven aangezien 67,2% van de kiesgerechtigde bevolking geen stem had uitgebracht. Van de opgekomen kiezers waren GroenLinks het vaakst gaan stemmen met 62%. Daarna volgen de D66 (49%), de PVV (45%), het CDA (42%) en de SP (37%). opdracht van NOS heeft Ipsos een onderzoek gedaan na het referendum. Hierin werd gevraagd waarom mensen niet waren gaan stemmen. Er konden meerdere redenen aangegeven worden. Als de belangrijkste reden werd aangegeven: de regering doet toch niets met de uitslag met 27% en gelijk daarop volgde ik weet niet wat ik moet stemmen met 26%. Twee andere vaak gegeven redenen waren ik ben tegen dit referendum (26%) en omdat ik hoop dat de uitkomst niet boven de 30% komt (16%).

Figuur 4 Belangrijkste redenen om thuis te blijven

Er is ook gevraagd of de kiezer vond dat hij/zij zich goed had geïnformeerd over de associatieovereenkomst met Oekraïne, zie tabel 18 hieronder. Van alle Nederlanders, wel of niet gestemd, zou 45% zichzelf goed geïnformeerd hebben. Van de mensen die wel gestemd heeft vond meer dan de helft dat zij zich goed geïnformeerd hadden (64%). Het lijkt daarbij niet uit te maken of dit ‘voor’ of ‘tegen’ stemmers waren (respectievelijk 65% en 67%). Onder de categorie niet-stemmers geeft 43% aan zich niet goed te hebben geïnformeerd over de associatieovereenkomst.

Tabel 18 Aangegeven eigen geïnformeerd burgers over de associatieovereenkomst met Oekraïne in %

	Opkomst			Stemkeuze	
	Allen	Heeft gestemd	Heeft niet gestemd	Voor	Tegen
Zeer eens	8	11	3	9	14
Eens	37	53	18	56	53
Neutraal	28	27	31	26	26
Oneens	12	6	19	6	4
Zeer oneens	12	3	24	2	3
Weet niet	3	1	5	1	1

Wat betreft de opvattingen over de EU is er gekeken naar verschillende onderzoeken. Dit zijn geen onderzoeken die specifiek naar het referendum onderzoek deden. In 2015 en 2016 is onderzoek gedaan naar opvattingen van burgers over de politiek waaronder de EU. Er is gevraagd naar de opvatting over het Nederlands lidmaatschap van de EU waarvan de resultaten in tabel 20 zijn weergegeven. Er zijn meer mensen die het Nederlands lidmaatschap van de EU een goede zaak vinden dan die het geen goede zaak vinden maar het is geen meerderheid. De rest is neutraal of weet het niet.

Tabel 19 Opvattingen onder Nederlanders over lidmaatschap EU in %

Het Nederlands lidmaatschap van de EU is:	2015	2016
Een goede zaak	41	39
Geen goede zaak	27	28

Bron (SCP, 2015a; SCP, 2016)

In 2016 is daarnaast onderzocht of de Nederlandse burger van mening is dat er teveel macht is overgedragen naar Brussel of niet. Een meerderheid (55%) is het eens dat er teveel macht is overgedragen tegenover 14% die het oneens is. In juni 2016 is door Pew Research Center een opinieonderzoek uitgevoerd waarin is gekeken naar de publieke opinie in tien EU-landen, waaronder Nederland. Er wordt geconcludeerd dat de Eurosceptis aan het stijgen is, iets wat al langer gaande is (Pew Research Center, 2016). Uit hun onderzoek blijkt dat 51% van de Nederlanders een positieve kijk hebben op de EU, tegenover 46% die een negatieve kijk hebben (Pew Research Center, 2016). TNS NIPO heeft ook een enquête uitgevoerd onder Nederlanders met betrekking tot de opvattingen over het EU-lidmaatschap. Hieruit blijkt dat 54% van de Nederlanders een bescheiden tot sterke voorstander is van EU tegenover 32% die een lichte tot sterke tegenstander is (Schiffers, 2016).

4.4 Analyse

Aan de hand van bovenstaande gegevens kan een analyse worden gemaakt. Uit de analyse van het Europese grondwetreferendum is gebleken dat niet alle veronderstellingen te toetsen zijn met de beschikbare data. Het was niet mogelijk om aan de hand van de data een uitspraak te doen over wat het referendum voor effect had op bijvoorbeeld vertrouwen of de betrokkenheid van burgers. Dit komt omdat andere factoren die mogelijk van invloed waren niet kunnen worden uitgesloten. Dit geldt dus ook voor de analyse van het Oekraïne-referendum. Bovendien zijn er minder data beschikbaar dan bij het referendum van 2005. De onderzoeken van bijvoorbeeld Eurobarometer en SCP worden later dit jaar gepubliceerd. Om deze redenen wordt in de analyse ingegaan op de eerste drie veronderstellingen van directe democratie. Het is niet mogelijk om een uitspraak te doen over de overige veronderstellingen van directe democratie. Desalniettemin, wordt op basis van de inzichten die het Europese Grondwetreferendum heeft gegeven gespeculeerd wat dit referendum zegt over de diffuse steun onder Nederlanders ten opzichte van de EU.

Een eerste veronderstelling is dat het Oekraïne-referendum leidt tot een toename van vraag naar en aanbod van informatie over het associatieverdrag tussen de EU en Oekraïne. In het geval van het Oekraïne-referendum kan er vanuit worden gegaan dat het aanbod van informatie is gestegen vanwege verschillende redenen. Ten eerste hebben belanghebbenden getracht zoveel mogelijk informatie te verschaffen aan de kiezer. De belanghebbenden waren in dit geval de voorstanders waaronder het kabinet, verschillende politieke partijen, Stem Voor Nederland,

VNO-NCW en particuliere organisaties zoals Stichting Oekraïners in Nederland. Andere belanghebbenden waren de tegenstanders waar ook bepaalde politieke partijen toe behoorden: GeenPeil en de drie initiatiefnemers ervan, en ook particuliere organisaties zoals Raspoetin. Met name door het voeren van campagne door voor- en tegenstanders zal het de aanbodkant veranderd hebben. Door het opzetten van websites, verspreiden van posters en pamfletten, mensen op straat aanspreken en het organiseren van evenementen zal de informatie zijn toegenomen. Daarnaast zal er meer aanbod zijn geweest doordat de media aandacht besteedden aan onderwerpen omtrent het referendum. Door nieuwszenders zoals NOS en RTL werd de burger op de hoogte gehouden van nieuwe ontwikkelingen omtrent het referendum. Daarnaast werd meer diepgaandere informatie verschaft door kranten met bijvoorbeeld voor- en tegenargumenten, opiniestukken en interviews. Dit geldt ook voor de aandacht die er aan werd besteed door televisie- en radioprogramma's. In bijvoorbeeld talkshows werd dieper ingegaan op de inhoud van een onderwerp waarbij verschillende opvattingen worden toegelicht. Een andere oorzaak waardoor er meer aanbod van informatie was, waren de georganiseerde evenementen door belanghebbende organisaties, zoals politieke partijen, maar ook onafhankelijke organisaties zoals universiteiten en andere onderzoeksinstituten. Bij deze evenementen ging men ook dieper in op onderwerpen omtrent het referendum zoals de inhoud van het associatieverdrag, de argumenten van voor- en tegenstanders, en de wenselijkheid van dit referendum.. Door het voeren van campagne, de aandacht die aan het referendum werd besteed door verschillende media, het opzetten van websites en organiseren van evenementen speciaal vanwege het referendum kan worden afgeleid dat het tot een stijging van aanbod van informatie heeft geleid.

Na het vaststellen van een stijging van informatie aan de aanbodkant zal er nu worden gekeken naar de vraagkant. Volgens de theorie leidt de invoering van directe democratie tot meer vraag naar informatie onder burgers (Benz & Stutzer, 2004). Er zouden voor burgers meer drijfveren zijn om over informatie te beschikken vanwege verschillende redenen. Ten eerste omdat er om hun directe mening wordt gevraagd over een specifiek onderwerp. Ten tweede omdat er meer discussies zullen plaatsvinden en mensen het meestal waardevol achten om een mening over een kwestie in de discussie te hebben. Deze twee redenen zijn ook terug te zien bij het Oekraïne-referendum. Er werd aan de kiezers hun mening gevraagd over de wet ter goedkeuring van het associatieakkoord en er vonden discussies in de publieke ruimte plaats. Het zou daardoor aannemelijk zijn dat hierdoor de vraag naar informatie onder burgers was gestegen

in de periode voor het referendum. Als er wordt gekeken naar de cijfers dan geeft een meerderheid van de Nederlanders in december '15 aan zich meer te willen verdiepen in de associatieovereenkomst. Hieruit kan worden afgeleid dat er inderdaad vraag naar informatie over de overeenkomst was. Daarnaast werden er websites bezocht die informatie verschaften en een persoonlijk stemadvies gaven. Deze websites werden druk bezocht de laatste week tot aan het referendum wat aangeeft dat er een stijging was aan de vraagkant van informatie. Er kan dus worden vastgesteld dat het Oekraïne-referendum inderdaad heeft geleid tot een stijging van aanbod van en vraag naar informatie in de Nederlandse samenleving. Daarmee kan er nu worden gekeken naar de tweede daarop aansluitende veronderstelling namelijk of dit ook heeft geleid tot grotere kennis en interesse onder burgers in het onderwerp van het referendum.

Er kan op basis van de cijfers worden vastgesteld dat burgers meer bekend raakten met het referendum. In december '15 was dit ongeveer vier op de tien kiezers en in maart was de bekendheid met het referendum gestegen naar 56%. De gegevens dat een meerderheid van de Nederlanders zich in de overeenkomst wilde gaan verdiepen en ongeveer een derde (29%) aangeeft te hebben gekeken naar de voor- en nadelen van het associatieverdrag tonen aan dat er interesse was in het onderwerp. De cijfers lijken ook aan te geven dat de kennis onder burgers over het associatieverdrag is vergroot omdat er een stijging was van het aantal mensen dat wist welke onderwerpen aan bod kwamen bij het verdrag, namelijk van 26% in december '15 naar 37% begin maart '16. Toch heeft figuur 2 laten zien dat een meerderheid van de bevolking een heel klein beetje of helemaal niets wist over de associatieovereenkomst. Dit is enigszins in strijd met de resultaten van Ipsos van het onderzoek dat na het referendum plaatsvond. Bij dit onderzoek geeft 43% van alle Nederlanders, wel of niet gestemd, aan zich goed geïnformeerd te hebben. Voornamelijk de stemmers (64%) geven aan zich goed te hebben geïnformeerd. Hier kunnen twee opmerkingen bij worden gemaakt. Ten eerste, is het voor ieder persoon verschillend is wat wordt verstaan onder 'goed geïnformeerd'. Dit is ook een enigszins andere vraag dan de vraag hoe de eigen kennis te omschrijven van wat er in de associatieovereenkomst staat. Ten tweede, vond het betreffende onderzoek van I&O research plaats begin maart en die van Ipsos na het referendum. In de maand maart is het meest intensief campagne gevoerd en is er het meest gezocht naar informatie onder burgers. Het zou daarom kunnen dat in deze maand de kennis is toegenomen van burgers en zij zichzelf bij het onderzoek van Ipsos als goed geïnformeerd zien. Op basis van deze resultaten kan worden vastgesteld dat er bij een gedeelte van de burgers meer

interesse ontstond en het referendum tot een vergroting van de kennis over het associatieakkoord heeft geleid.

De derde veronderstelling is dat het Oekraïne-referendum leidt tot een stijging van de politieke participatie in de vorm van kiezersopkomst. Bij het Oekraïne-referendum was de opkomst 32,8% van de kiesgerechtigde bevolking. Hiermee was de opkomsthempel gehaald maar de vraag is of deze als laag of hoog kan worden beschouwd? Om dit te kunnen beoordelen is het belangrijk om het referendum in perspectief te plaatsen, oftewel te vergelijken met andere referenda (Rosema, 2016). Net zoals bij de analyse van het Europese Grondwetreferendum kan er ook worden vergeleken met andere raadplegende referenda die in Europa zijn gehouden wat betreft een EU-kwestie. Er zijn tot op heden geen raadgevende referenda voorgekomen in Europa dus daar kan niet mee worden vergeleken. Als van alle opkomstpercentages een gemiddelde wordt genomen dan is dit 73% en was de opkomst nooit lager dan 42% (Heringa, 2016). De opkomst van het Oekraïne-referendum is in vergelijking dan zeer laag. Verder kan er ook worden vergeleken met andere Europese stemmingen in Nederland. Dit zijn de Europees Parlementsverkiezingen én het Europese Grondwetreferendum. Als er een gemiddelde wordt genomen van de opkomstcijfers van alle Europees Parlementsverkiezingen dan is dat 42% (Opkomst Europese verkiezingen in Nederland, z.d.). De opkomst bij het Oekraïne-referendum ligt onder het gemiddelde en kan dus als laag worden gezien. In vergelijking met het Europese Grondwetreferendum, waarbij de opkomst 63% was, is de opkomst van het Oekraïne-referendum erg laag. Op basis hiervan kan de opkomst als laag worden beschouwd. De veronderstelling dat het Oekraïne-referendum tot een stijging van de politieke participatie in de vorm van een hogere opkomst leidt wordt in dit geval dus niet bevestigd. Dit resulteert in de vraag: waarom was de opkomst laag.? In hoofdstuk één is beschreven dat contextuele factoren hierin bepalend zijn zoals ook is gebleken uit de analyse van het Europese Grondwetreferendum. Net zoals bij het Europese Grondwetreferendum kan de samenhang met verkiezingen weggestreept worden. De andere contextuele factoren zijn hoe vaak is de stemming gehouden, de intensiteit van de campagne, de belangstelling voor het onderwerp en de soort stemming. Anders dan bij het Europese Grondwetreferendum heeft de opkomsthempel ook een invloed gehad op de opkomst, wat wordt uitgelegd hieronder.

Het Oekraïne-referendum was het eerste raadgevende referendum in Nederland. Het was de tweede keer dat Nederlanders direct hun stem konden uitbrengen over een EU-kwestie.

Aangezien een nationaal referendum dus nog niet vaak gehouden is in Nederland kan dit voor mensen de aantrekkelijkheid om te gaan stemmen hebben vergroot. Aan de hand van de data kan dit niet worden bewezen. Een tweede contextuele factor is de intensiteit van de campagne. De campagne ging van start in februari en was het meest intensief in maart. In de maand maart zou dan het meest effect waarneembaar moeten zijn. In de maand maart is de bekendheid met het onderwerp het grootst ten opzichte van de andere maanden. Voor het eerst is er een meerderheid van de bevolking die tamelijk vaak tot zeer vaak iets had gelezen of gehoord over het referendum. De campagne heeft in ieder geval een effect gehad op de bekendheid met referendum. Als er vervolgens wordt gekeken naar de opkomsttendentie van de burgers tussen december 2015 en maart 2016 dan zijn er weinig verschillen. De categorie ‘zeker wel’ wordt doorgaans gezien als een indicatie voor de uiteindelijke opkomst. In vergelijking met december is er een stijging waarneembaar wat betreft de categorie ‘zeker wel’ in maart, namelijk van 28% naar 37%. Alleen in januari was het percentage dat aangaf zeker wel te gaan stemmen ook al 34%. Hierdoor lijkt het er op dat de campagne niet veel invloed heeft gehad op de bereidheid van mensen om te gaan stemmen. Een derde contextuele factor is het belang van het onderwerp. Uit het onderzoek van I&O Research (2016a) is gebleken dat vier op de tien kiezers het een goed idee vonden dat er een referendum over dit onderwerp werd georganiseerd. Dit is aanzienlijk minder dan in 2005 toen meer dan 65% het een goed idee vond. Daarnaast is uit onderzoek gebleken dat een duidelijke meerderheid (81%) van de Nederlandse bevolking een voorstander is van referenda (SCP, 2016b). Aangezien dus minder dan de helft van de Nederlandse bevolking (40%) het referendum over het associatieakkoord een goed idee vond lijkt het erop dat een meerderheid van het belang van dit specifieke referendum niet zagen. De soort stemming kan ook van invloed zijn op de bereidheid van burgers om te gaan stemmen. Dit hangt voornamelijk samen met wat de mogelijke consequenties zijn van de uitslag van het referendum in de ogen van de kiezers. Het ging hier om een raadgevend referendum waarbij het kabinet dus niet gebonden is aan de uitslag. Indien er een negatieve uitslag was zou het kabinet deze naast zich neer kunnen leggen. Hierdoor kunnen kiezers minder gemotiveerd zijn geweest om te stemmen. Dit lijkt te worden bevestigd door de 27% van de thuisblijvers die aangaven dat ‘de regering toch niets met de uitslag doet’. Daarnaast was het ook gedurende de aanloop tot het referendum niet duidelijk of de opkomstdrempel wel gehaald zou worden zoals is uitgelegd in de vorige paragraaf.. Bovendien was 80% van de overeenkomst al sinds 1 januari 2016 in werking getreden wat aan

kiezers het gevoel kan hebben gegeven dat hun stem weinig had uitgemaakt. Een laatste factor is de opkomstdrempel. Aangezien het gedurende de aanloop naar het referendum niet bekend was of de 30% zou worden gehaald heeft dit voor een deel van de kiezers ertoe geleid om niet te gaan stemmen. Het onderzoek onder thuisblijvers bevestigt dat een deel (16%) wilde voorkomen dat de opkomstdrempel werd gehaald. Uit onderzoek is gebleken dat een opkomstdrempel een negatief effect heeft op de opkomst (Pauly, 2010).. Dit heeft onder meer te maken met het ‘strategisch stemmen’. In het geval van het Oekraïne-referendum gold dit voor de voorstanders van het associatieakkoord die konden kiezen om thuis te blijven om te zorgen dat de 30% niet werd gehaald of om ‘voor’ te gaan stemmen

Er is dus gebleken dat het Oekraïne-referendum niet heeft geleid tot een vergroting van de politieke participatie van de burgers aangezien de opkomst als laag kan worden beschouwd. Dit kan verklaard kan worden doordat een meerderheid van de kiezers het belang niet zagen van het onderwerp van het referendum. Daarnaast is het mogelijk dat de opkomstdrempel en de onduidelijkheid over de gevolgen van de uitslag een invloed hebben gehad op de bereidheid om te gaan stemmen.

Het is uitgelegd dat in deze analyse geen uitspraken gedaan kunnen worden wat betreft de overige drie veronderstellingen. Er wordt wel geprobeerd te speculeren wat de uitslag van het referendum zegt over de politiek diffuse steun voor de EU onder Nederlandse burgers. Dit word gedaan aan de hand van de inzichten die het Europese Grondwetreferendum heeft verschaft.

Uit de analyse van het Europese Grondwetreferendum kwam naar voren dat een gedeelte van de uitslag (afwijzing) te maken had met anti-EU gevoelens. Een reden hiervoor was dat een gedeelte van de ja- en nee-stemmers had aangegeven dat de mening over de EU een doorslaggevende factor was bij het uitbrengen van hun stem bij het Europese Grondwetreferendum. Aan de hand van de hierboven beschreven data lijkt het waarschijnlijk dat dit ook het geval was bij het Oekraïne-referendum. Uit de peiling van Ipsos een paar dagen voor het referendum is naar voren gekomen dat voor 48% van de bevolking het sentiment ten opzichte van de EU meespeelde bij mensen die waarschijnlijk of zeker wel van plan waren om te gaan stemmen. Dit gold voor 28% van de stemmers die van plan waren om tegen te stemmen en voor 20% van de stemmers die van plan waren om voor te stemmen. Het is dus mogelijk dat de mening over de EU ook een rol speelde het uitbrengen van een stem op 6 april 2016. Daarnaast is gebleken bij het Europese Grondwetreferendum dat nee-stemmers vaker negatieve opvattingen

hadden over EU gerelateerde kwesties. Uit het onderzoek van I& Research begin 2016 bleek dat er een sterk correlatie was tussen het voorgenomen stemgedrag van burgers en de houding ten opzichte van de EU. Burgers die van plan waren om tegen te stemmen hadden ook vaker negatieve opvattingen over de EU, zoals Europese integratie is te ver gegaan. Omgekeerd hadden mensen die van plan waren om voor te gaan stemmen eerder positievere opvattingen over de EU. Het is daardoor mogelijk dat dit bij het werkelijk stemmen bij het Oekraïne-referendum ook het geval was. Op basis van deze twee parallellen tussen het Oekraïne-referendum en het Europese Grondwetreferendum is het mogelijk dat anti-EU gevoelens een rol hebben gespeeld bij de uitslag van het referendum. De vraag is: wat dit zegt over de relatie tussen de afwijzing van de overeenkomst en de diffuse steun ten opzichte van de EU onder burger? Dit is bij het Oekraïne-referendum moeilijker te beantwoorden. Bij het Europese Grondwetreferendum is beargumenteerd dat afwijzing van de Europese Grondwet weinig te maken had met de diffuse steun voor de EU onder de burgers. Het had eerder betrekking op meer specifieke opvattingen over de EU, zoals de euro. Dit kwam onder andere omdat een aanzienlijke meerderheid nog steeds het Nederlands lidmaatschap van de EU steunde. In 2016 is de situatie anders. Uit de cijfers van het SCP van vorig jaar en dit jaar blijkt dat er meer mensen zijn die het lidmaatschap steunen (39%) dan mensen die het niet steunen (28%) maar er is geen meerderheid meer. Bijna een derde van de bevolking staat er neutraal tegenover. De andere cijfers laten ook zien dat er meer Nederlanders positief tegenover de EU staan dan negatief maar het verschil is niet groot. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de 51% waarbij de EU een positief beeld oproept, tegenover 46% waarbij de EU een negatief beeld oproept. Er kan worden vastgesteld dat de houding ten aanzien van de EU onder burgers negatiever is geworden als er wordt vergeleken met 2005. Er is hierdoor een grotere kans dat er onder de nee-stemmers bij het Oekraïne-referendum meer mensen waren die het Nederlands lidmaatschap van de EU niet steunden. In dat opzicht lijkt het er dus op dat de afwijzing van de associatieovereenkomst in vergelijking met het referendum van 2005 meer te maken had met de diffuse steun ten aanzien van de EU onder Nederlandse burgers.

4.5. Conclusie

Na deze analyse kunnen enkele conclusies worden getrokken. In deze analyse zijn alleen de eerste drie veronderstellingen getoetst aan de hand van de data. Daarnaast is er gespeculeerd wat de relatie is tussen de uitslag van het referendum en de diffuse steun ten aanzien van de EU

onder Nederlandse burgers. Er is gebleken dat van de drie veronderstellingen die betrekking hebben op burgerparticipatie twee kunnen worden bevestigd.

De aanbod- en vraagkant van informatie was veranderd vanwege het referendum. Door het campagne voeren en de aandacht die de media aan het onderwerp besteedden is het aanbod van informatie toegenomen. Er is daarbij ook een zekere maatschappelijke discussie op gang gekomen. Er was een toename van de vraagkant van informatie waarneembaar omdat websites met informatie over de overeenkomst werden bezocht. Het aantal bezoeken steeg naarmate de datum van het referendum naderde. Dit laat zien dat het referendum een drijfveer was voor mensen om informatie op te zoeken.

Na vaststellen dat de eerste veronderstelling bevestigd kan worden is er gekeken of het Oekraïne-referendum heeft geleid tot een toename van kennis van en interesse in de associatieovereenkomst. Deze veronderstelling kan worden bevestigd. Er kan een toename van interesse worden geconstateerd doordat mensen hadden aangegeven zich meer te willen gaan verdiepen in de associatieovereenkomst. Er was ook een toename van kennis want het percentage van de bevolking dat wist welke onderwerpen in de associatieovereenkomst aan bod komen was gestegen. Daarnaast waren er mensen die zich hadden verdiept in de associatieovereenkomst. Toch omschreven mensen hun eigen kennis een maand voor het referendum voornamelijk als beperkt. Achteraf bleek ook dat meer dan de helft van de mensen zich niet goed geïnformeerd hadden. Daarnaast bleek ook een gedeelte van de niet-stemmers niet te zijn gaan stemmen omdat zij niet wisten wat te gaan stemmen. Ondanks dat er een toename was van de interesse in en kennis vonden veel burgers zich niet goed genoeg geïnformeerd.

Uit de analyse is naar voren gekomen dat de derde veronderstelling wat betreft een vergroting van de politieke participatie in de vorm van opkomst niet bevestigd kan worden. Integendeel, de opkomst kan als laag worden beschouwd als er wordt vergeleken met andere referenda. De contextuele factoren die van invloed zijn geweest zijn het belang van het onderwerp voor de burgers en in mindere mate de opkomstdrempel en de onduidelijkheid van de gevolgen van de uitslag van het referendum. Dit laat zien dat de context van een referendum van grote invloed is op de opkomst bij een referendum.

Als laatste is er in de analyse geprobeerd om een uitspraak te doen over de relatie tussen de afwijzing van de associatieovereenkomst en de politiek diffuse steun ten aanzien van de EU onder Nederlandse burgers. Er is naar voren gekomen dat het waarschijnlijk is dat een gedeelte

van nee-stem was ingegeven door anti-EU gevoelens. In tegenstelling tot het Europese Grondwetreferendum lijkt deze nee-stem meer te maken hebben gehad met een verminderde diffuse steun ten aanzien van de EU onder burgers. Dit komt omdat in vergelijking met 2005 er veel minder mensen zijn die het Nederlands lidmaatschap een goede zaak vinden.

5. Conclusie

De aanleiding voor deze scriptie waren de veronderstellingen van GeenPeil. Volgens GeenPeil is een referendum hét instrument om de groeiende ontevredenheid met de politiek onder burgers te stoppen en de democratische inspraak van burgers in de EU te vergroten. Dit is in lijn met de academici en politici die directe democratie als een oplossing aandragen om de symptomen van de democratische recessie van westerse democratieën tegen te gaan en het veronderstelde democratische deficit van de EU te verkleinen. Vaak wordt gesteld dat directe democratie gunstige effecten heeft op de kwaliteit van een democratie. Ten eerste wordt verondersteld dat directe democratie leidt tot een vergroting van burgerparticipatie waardoor burgers zich meer betrokken voelen bij het besluitvormingsproces. Daarnaast wordt gesteld dat directe democratie een gunstige invloed heeft op de visie en gevoelens van burgers ten opzichte van de politiek. In deze scriptie is onderzocht in hoeverre deze effecten konden worden waargenomen door het analyseren van twee nationale referenda die in Nederland hebben plaatsgevonden. Dit waren het Europese Grondwetreferendum, dat plaatsvond in 2005, en het Oekraïne-referendum dat dit jaar, 2016, heeft plaatsgevonden. Er is daarbij gekeken naar de visie en gevoelens van burgers ten opzichte van de EU omdat om Europees beleid gaat.

Om de onderzoeksvraag te beantwoorden zijn opiniepeilingen en opinieonderzoeken in samenhang met de context van het referendum in kwestie geanalyseerd. Uit het onderzoek is naar voren gekomen dat het Europese Grondwetreferendum heeft geleid tot een vergroting van de burgerparticipatie. Er is aangetoond dat er een toename was van vraag naar en aanbod van informatie naar aanleiding van het referendum. Dit heeft er toe geleid dat bij een meerderheid van de burgers de interesse in en kennis van het grondwettelijk verdrag was toegenomen. Dit is terug te zien aan de opkomst van het referendum aangezien die in vergelijking met andere Europese stemmingen in Nederland als hoog kan worden beschouwd. Uit de analyse van het Oekraïne-referendum is gebleken dat het niet tot een vergroting van de burgerparticipatie heeft

geleid. Er was sprake van een toename van vraag naar en aanbod van informatie in de samenleving. Er is ook gebleken dat de kennis van en interesse in de associatieovereenkomst was toegenomen. Toch lijkt dit geen effect te hebben gehad op de bereidheid van mensen om te gaan stemmen. Integendeel, de opkomst van het Oekraïne-referendum kan als laag worden beschouwd in vergelijking met andere Europese stemmingen. Er is beargumenteerd dat dit verklaard kan worden door de invloed van contextuele factoren. Een meerderheid van de Nederlanders zag niet het belang om te stemmen over de wet ter goedkeuring van de associatieovereenkomst tussen Oekraïne en de EU. Deze factor lijkt de grootste invloed te hebben gehad. In mindere mate hebben ook de opkomstdrempel en de onduidelijkheid van de gevolgen van de uitslag van het referendum een rol gespeeld bij de bereidheid van mensen om te gaan stemmen. Er kan dus worden waargenomen dat een referendum kan leiden tot een vergroting van de burgerparticipatie maar dit hangt sterk samen met de context, waarbij voornamelijk het belang van het onderwerp voor burgers van grote invloed is. Het was aan de hand van data niet mogelijk om te onderzoeken of de vergroting van burgerparticipatie bij het Europese Grondwetreferendum heeft geleid tot grotere gevoelens van betrokkenheid bij het besluitvormingsproces.

Het was in dit onderzoek niet mogelijk om te constateren of de referenda een gunstige invloed hadden op de visie en gevoelens van burgers ten opzichte van de EU. De data was niet geschikt om de veronderstellingen met betrekking tot responsiviteit en vertrouwen te toetsen. Ondanks dat het niet mogelijk was om dit te onderzoeken is er gekeken wat de relatie is tussen de afwijzing van beide EU-verdragen door de Nederlandse bevolking en de politieke steun ten aanzien van de EU onder burgers. Het bleek dat bij beide referenda de uitslag deels was ingegeven door anti-EU gevoelens. Bij het Europese Grondwetreferendum had dit weinig te maken had met de diffuse steun voor de EU onder Nederlandse burgers maar eerder met negatieve opvattingen over specifieke EU-kwesties. Er is gebleken dat dit anders was in 2016 bij het Oekraïne-referendum. De steun voor het Nederlands lidmaatschap van de EU is gedaald onder de Nederlandse bevolking vergeleken met 2005. Daarom is beargumenteerd dat de afwijzing van de associatieovereenkomst tussen de EU en Oekraïne meer te maken heeft met een verminderde diffuse steun ten aanzien van de EU onder Nederlandse burgers dan in 2005.

Discussie

Er is al veel geschreven en onderzoek gedaan naar de effecten van directe democratie. Deze scriptie is daar een bijdrage aan. Het is vernieuwend in de zin dat er nog weinig onderzoek is gedaan naar de effecten van referenda in Nederland. Dit komt omdat er tot op heden nog maar twee nationale referenda zijn gehouden. Daarnaast levert deze scriptie ook een nuttige bijdrage aan het debat over de wenselijkheid van referenda.

Bij beide referenda is gebleken dat voor een gedeelte van de kiezers het referendum werd gezien als een manier om hun mening te uiten over de Europese Unie. Er speelde dus een andere factor een rol bij het referendum dan het eigenlijke onderwerp. Dit kan als problematisch worden gezien omdat de uitslag van het referendum dan mogelijk niet representatief is voor wat een meerderheid van bevolking over het eigenlijke onderwerp van het referendum vindt.

Daarnaast is er bij de analyse van het Oekraïne-referendum naar voren gekomen dat de opkomstdrempel burgers weerhield om te gaan stemmen in de hoop dat de vereiste drempel niet werd gehaald. De opkomstdrempel heeft in dit geval dus geleid tot een onbedoeld effect. Daarnaast kan worden afgevraagd of 30% hoog genoeg is. Aangezien de vereiste 30% niet was gehaald was de uitslag geldig. Er is alleen een meerderheid van de kiesgerechtigde bevolking, namelijk bijna 70%, die niet is gaan stemmen. Het kan daardoor zijn dat de uitslag van het referendum niet representatief is voor wat een meerderheid van de kiesgerechtigde bevolking vindt. Immers, hoe lager de opkomst hoe groter de kans dat de uitslag niet representatief is (Pauly, 2010). Het kan daarom wenselijk zijn om de opkomstdrempel uit de Wet raadgevend referendum te schrappen of te verhogen.

Er kan daarnaast worden afgevraagd of een niet-bindend referendum een handige manier is om de burger meer te betrekken bij het besluitvormingsproces. Bij beide referenda is naar voren gekomen dat een gedeelte van de burgers van mening was dat de regering de uitslag toch niet zou volgen. Dit kan er toe leiden dat mensen niet gaan stemmen, zoals het geval was bij het Oekraïne-referendum. Daarnaast is het goed mogelijk dat elke keer als de uitslag niet wordt gevolgd burgers het idee hebben dat er niet naar hen wordt geluisterd, ondanks dat de regering niet verplicht is om de uitslag om te volgen.

Behalve de bijdragen van deze scriptie aan de wetenschap en het maatschappelijk debat, zijn er ook beperkingen bij het onderzoek.

Een eerste beperking van dit onderzoek is dat er twee keer is geanalyseerd of een enkel referendum leidt tot de veronderstelde gunstige effecten van directe democratie. Dit kon ook niet anders want er zijn in Nederland nog maar twee referenda gehouden. Indien er in Nederland meer referenda waren gehouden hadden deze ook betrokken kunnen worden bij het onderzoek. Als er meer referenda geanalyseerd hadden kunnen worden dan zou het de kwaliteit van de uitkomsten hebben vergroot. Het is daardoor niet mogelijk om de resultaten van dit onderzoek te generaliseren. Het is denkbaar dat bij een onderzoek waar meer referenda worden geanalyseerd andere effecten worden waargenomen. Indien er in Nederland meer referenda plaatsvinden is het interessant om te onderzoeken wat de effecten van deze referenda zijn op de lange termijn.

Een andere beperking van dit onderzoek is dat het niet mogelijk was om te toetsen of de referenda een gunstige invloed hadden op de visie en gevoelens van Nederlandse burgers inzake de EU. De theorie die is beschreven in dit onderzoek kan als bruikbaar worden beschouwd alleen was de data niet geschikt. Er was nog geen data beschikbaar die de relatie weergeeft tussen de referenda en vertrouwen of responsiviteit. Voor een vervolgonderzoek kan het interessant zijn om deze specifieke data te verzamelen door een eigen survey te houden onder burgers.

Een volgende beperking is de mate van subjectiviteit binnen dit onderzoek. Bij de analyse van de twee referenda zijn er conclusies getrokken aan de hand van de resultaten van de peilingen en opinieonderzoeken in samenhang met de context van het referendum. Het is mogelijk dat een andere onderzoeker andere conclusies trekt uit dezelfde resultaten. Daarnaast is er bij beide referenda een samenvatting geschreven om de context van het referendum te schetsen. Bij het schrijven van deze samenvattingen is er ook sprake van subjectiviteit van de schrijver. Er zijn keuzes gemaakt wat er wel en niet wordt besproken waardoor de samenvatting niet als geheel objectief kan worden gezien. De mate van subjectiviteit zal groter zijn bij het Oekraïne-referendum dan bij het Europese Grondwetreferendum. Door het recent plaatsvinden van het Oekraïne-referendum is er nog weinig academische literatuur over te vinden. Daarom is bij het schrijven gebruik gemaakt van nieuwsberichten en soms opiniestukken. Er is daarbij relatief vaker gebruik gemaakt van artikelen uit de NRC dan andere kranten. Hierbij is het mogelijk dat een ander persoon een andere samenvatting schrijft en andere nieuwsartikelen gebruikt dan is gedaan in deze scriptie.

Samenvattend is de conclusie, dat de twee geanalyseerde referenda geen duidelijk waarneembaar positief effect hebben gehad op het functioneren van de Nederlandse democratie.

Bronvermelding

(sd). Opgehaald van <https://www.burgercomite-eu.nl/burgerinitiatief-soevereiniteitsoverdracht/>

Aarts, K., & van der Kolk, H. (2005). Op weg naar 1 juni. In K. Aarts, & H. van der Kolk (Red.), *Nederlanders en Europa* (pp. 158-182). Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.

Abels, R. (2016, Maart 9). *Referendum? Helft jongeren weet niks*. Opgehaald van Trouw: <http://www.trouw.nl/tr/nl/4492/Nederland/article/detail/4259470/2016/03/09/Referendum-Helft-jongeren-weet-van-niks.dhtml>

Adviesraad Internationale Vraagstukken. (2014). *Naar een gedragen Europese Samenwerking: werken aan vertrouwen*. Den Haag: No.88.

Alonso, S. (2016, januari 9). *Je moet in een democratie niet achter de kiezers aanrennen*. Opgeroepen op april 29, 2016, van NRC: <http://www.nrc.nl/handelsblad/2016/01/09/je-moet-in-een-democratie-niet-achter-kiezers-aanr-1574010>

Altman, D. (2013). Does an Active Use of Mechanisms of Direct Democracy Impact Electoral Participation? Evidence from the U.S. States and the Swiss Cantons. *Local Government Studies*, 39(6), 739-755.

Andrews, S. (2015, februari 6). *'Soft' Repression: The Struggle for democracy in Singapore*. Opgeroepen op januari 26, 2016, van The Diplomat: <http://thediplomat.com/2015/02/soft-repression-the-struggle-for-democracy-in-singapore/>

ANP. (2016, maart 4). *Plasterk: waarschuwing Juncker overdreven*. Opgeroepen op april 18, 2016, van HP/De Tijd: <http://www.hpdetijd.nl/nieuws/plasterk-waarschuwing-juncker-overdreven/>

Arato, A. (2000). Good-bye to Dictatorships? *Social Research*, 67(4), 925-955.

- Associatieovereenkomst EU- Oekraïne*. (z.d.). Opgeroepen op april 18, 2016, van Referendumcommissie: <http://www.referendum-commissie.nl/referendum-6-april-2016/associatieovereenkomst-eu-oekraïne/>
- Balkenende: 'Een duidelijk signaal'*. (2005, juni 2). Opgeroepen op juni 16, 2016, van NRC archief: http://vorige.nrc.nl/dossiers/europese_grondwet/het_nederlandse_referendum/article1864936.ece
- Baudet, T. (z.d.). *Achtergrond*. Opgehaald van Forum voor Democratie: <http://www.forumvoordemocratie.nl/about/>
- Baudet, T., Broers, V., & Wellens, A. (sd). *Waarom een parlementaire enquête over de invoering van de euro?* Opgeroepen op juli 3, 2016, van Peuro: <https://www.peuro.nl/waarom-parlementaire-enquete-naar-de-invoering-van-de-euro/>
- Baudet: dit valt niet te negeren*. (2016, april 6). Opgeroepen op mei 31, 2016, van Telegraaf: http://www.telegraaf.nl/binnenland/25550838/___Baudet___dit_valt_niet_te_negeren___html
- Bauer, P., & Fatke, M. (2014). Direct Democracy and Political Trust: Enhancing Trust, Initiating Distrust - or both? *Swiss Political Science Review*, 20(1), 49-69.
- Beckers, M., & Billiet, J. (2009). 'Handhaven' of 'herroepen' ? De vraagstelling in twaalf gemeentelijke volksraadplegingen in Vlaanderen onderzocht. *Res Publica*, 51(1), 53-82.
- Bekkers, V. (2007). Imago en legitimiteit. In W. Kickert, A. Cachet, F. Meer, & L. Schaap, *Liefde voor het Openbaar Bestuur en Liefde voor de Bestuurskunde* (pp. 31-44). Delft: Eburon.
- Benz, M., & Stutzer, A. (2004). Are voters better informed when they have a larger say in politics? *Public Choice*, 31-59.
- Bertrams, J. (2005). Prent.
- Boon den, T. (2007). Ongezien de tiefus. De taal van 'schocklog' *GeenStijl. Onze Taal* 67, 328-331.
- Bot, B. (2007, februari 02). Verslag van de Raad algemene Zaken en Externe betrekkingen van 22-23 januari 2007. *Tweede Kamer 2006-2007 [Kamerbrief]*. Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken. Opgeroepen op april 19, 2016, van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2010/05/21/kamerbrief-inzake-verslag-van-de-raad-van-22-23-januari-2007>
- Boudewijn, R., & van Keulen, M. (2005). Op zoek naar de wortels van NEderland. *Openbaar bestuur*, 8, 24-28.
- Bowler, S., & Donovan, T. (2002). Democracy, Institutions and Attitudes about Citizen influence on Government. *British Journal of Political Science*, 32(2), 371-390.
- Buelens, J. (2009). Volksraadplegingen: kan België wat leren van Nederland? *Res Publica*, 1, 13-31.

- Burgerinitiatief Soevereiniteit.* (z.d.). Opgeroepen op juli 3, 2016, van Burgercomité-EU:
<https://www.burgercomite-eu.nl/burgerinitiatief-soevereiniteitsoverdracht/>
- Butler, D., & Ranney, A. (1994). Theory. In D. Butler, & A. Ranney, *Referendums around the world. The growing use of direct democracy.* Washington DC: The AEI Press.
- Campagne voor Oekraïne-referendum komt op gang.* (2016, maart 12). Opgeroepen op april 8, 2016, van NOS: <http://nos.nl/artikel/2092351-campagne-voor-oekraïne-referendum-komt-op-gang.html>
- de Beer, T. (2016, juni 6). 'Brexit': de geest uit de Europese fles? Opgeroepen op juni 8, 2016, van TNS NIPO: <http://www.tns-nipo.com/nieuws/nieuwsberichten/brexit-de-geest-uit-de-europese-fles/>
- de Witte, M. (2016, maart 29). *Referendumchecker ruim 30.000 keer bezocht.* Opgeroepen op juni 7, 2016, van The Hague Centre of Strategic Studies: <http://www.hcss.nl/news/referendumchecker-ruim-30-000-keer-bezocht/1565/>
- Dijk, v. H., & Coffe, H. (2011). Meer of minder democratie? De houding van de burgers tegenover verschillende politieke besluitvormingsprocessen. *Mens & Maatschappij*, 86(2), 203-226.
- Dool, van den, P. (2015, Oktober 29). *Referendum GeenPeil over Oekraïne op 6 April.* Opgeroepen op januari 14, 2016, van NRC: <http://www.nrc.nl/nieuws/2015/10/29/referendum-geenpeil-over-oekraïne-op-6->
- Druk op website Referendum - Kieskompas.* (2016, april 5). Opgeroepen op juni 7, 2016, van Telegraaf: http://www.telegraaf.nl/binnenland/25542836/___Druk_op_site_kieskompas___html
- Dyck, J. (2009). Initiated Distrust: Direct Democracy and Trust in Government. *American Politics Research*, 37(4), 539-568.
- EC. (2004). *Eurobarometer 62: nationaal rapport Nederland.* Brussel: Europese Commissie.
- EC. (2005a). *Eurobarometer 63: nationaal rapport Nederland.* Brussel: Europese Commissie.
- EC. (2005b). *Eurobarometer 64: nationaal rapport Nederland.* Brussel: Europese Commissie.
- EC. (2015). *Standard Eurobarometer 84: Public Opinion in the European Union.* Brussel: Europese Commissie. Opgehaald van Eurobarometer.
- Eindstand: referendum geldig, ruime zege voor tegen-kamp verdrag Oekraïne.* (2016, april 6). Opgeroepen op mei 27, 2016, van NOS: <http://nos.nl/artikel/2097578-eindstand-referendum-geldig-ruime-zege-voor-tegen-kamp-verdrag-oekraïne.html>
- Elswege, P. (2016, april 2). *Draagt het referendum over het EU-Oekraïne verdrag echt bij tot meer democratie?* Opgeroepen op juni 9, 2016, van EUforum Clingendael: <http://euforum.nl/draagt-het-referendum-over-het-eu-oekraïne-verdrag-echt-bij-tot-meer-democratie>

- Engelen, E. (2016, januari 13). *#geenpeil*. Opgeroepen op mei 27, 2016, van De Groene Amsterdammer: <https://www.groene.nl/artikel/geenpeil>
- European Commission. (z.d.). *Eurobarometer Interactive: My voice counts in the European Union Netherlands from 10/2004 to 10/2005*. Opgeroepen op juni 18, 2016, van <http://ec.europa.eu/COMMFrontOffice/PublicOpinion/index.cfm/Chart/getChart/chartType/gridChart//themeKy/25/groupKy/289/countries/NL/savFiles/1,54,6,11,47,521,632,702,5,698,8,37,33,41,3,7,49,646,9,10/periodStart/102004/periodEnd/112015>
- Europese Commissie. (2006). *Standaard Eurobarometer 65*:. Brussel: Europese Commissie.
- Europese Commissie. (2015). *Standaard Eurobarometer 84: de publieke opinie in de Europese Unie*.
- Europese Commissie. (z.d.). *Eurobarometer Interactive: How about the way democracy works in your country? Netherlands from 02/2004 to 03/2006*. Opgeroepen op juni 18, 2016, van <http://ec.europa.eu/COMMFrontOffice/PublicOpinion/index.cfm/Chart/getChart/chartType/lineChart//themeKy/45/groupKy/226/countries/NL/savFiles/190,49,54/periodStart/022004/periodEnd/032006>
- Europese Grondwet*. (z.d.). Opgeroepen op mei 10, 2016, van Eerste Kamer: https://www.eerstekamer.nl/eu/thema/europese_grondwet
- Feiten & Fabels*. (2016, April). Opgeroepen op mei 26, 2016, van Referendum D66 Stem voor: <https://referendum.d66.nl/stem-6-april-voor/fabels/>
- Freedom House . (2015). *Freedom House: Regions: Singapore 2015*. Opgehaald van Freedom House: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2015/singapore>
- Frey, B., & Stutzer, A. (2000). Happiness, Economy, and Institutions. *The Economic Journal*, 110(466), 918-938.
- Geen referendum over nieuw Europees Verdrag*. (2008, juni 4). Opgehaald van Rijksoverheid : <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2009/07/27/geen-referendum-over-nieuw-europees-verdrag>
- GeenStijl*. (z.d.). Opgeroepen op juni 29, 2016, van Telegraaf Media Group: <https://www.tmg.nl/nl/GeenStijl>
- GeenStijl*. (z.d.). Opgehaald van <http://www.geenstijl.nl/>
- Giebels, R., Kalse, E., & Versteegh, K. (2005, juni 4). *Als we het nou maar beter uitleggen*. Opgeroepen op april 18, 2016, van NRC: http://vorige.nrc.nl//dossiers/europese_grondwet/het_nederlandse_referendum/article1865118.ece/Als_we_het_nou_maar_beter_uitleggen
- Gilhuis, P. (1981). *Het referendum: een rechtsvergelijkende studie*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden.

- Handelingen II 2015/16, 76, item 7. (2016, mei 19). *Uitslag raadgevend associatieverdrag met Oekraïne*.
- Heck, W. (2016a, maart 31). 'Oekraïne kan ons niets schelen'. Opgeroepen op mei 26, 2016, van NRC: <http://www.nrc.nl/next/2016/03/31/oekraïne-kan-ons-niets-schelen-1606419>
- Heck, W. (2016b, april 7). *Alles wat je moet weten over het Oekraïne-referendum op 6 april*. Opgeroepen op mei 24, 2016, van NRC: <http://www.nrc.nl/nieuws/2016/04/07/alles-wat-je-moet-weten-over-het-oekraïne-referendum#vraag>
- Hendriks, F. (2006). *Vitale democratie: theorie van democratie in actie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Heringa, A. (Red.). (2016). *Het eerste raadgevend referendum: Het EU-Oekraïne Associatieakkoord*. Den Haag: Montesquieu Instituut.
- Hero, R., & Tolbert, C. (2004). Minority Voices and Citizen Attitudes about Government Responsiveness in the American States: Do Social and Institutional Context Matter? *British Journal of Political Science*, 34(1), 109-21.
- Hobolt, S. (2005). When Europe matters: The impact of political information on voting behaviour in EU referendums. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 15(1), 85-109.
- Hoeksma, J. (2016, juni). *De misleiding van Nederland*. Oisterwijk : Wolf Legal Publishers.
- Hoofdpunten uit de Europese Grondwet*. (z.d.). Opgeroepen op juni 27, 2016, van Europa NU: https://www.europa-nu.nl/id/vgrudywrvniv/hoofdpunten_uit_de_europese_grondwet
- informatie over het EU-associatieverdrag met Oekraïne en het referendum*. (z.d.). Opgeroepen op mei 24, 2016, van Burgercomite-EU: <https://www.burgercomite-eu.nl/referendum-associatieverdrag-eu-met-oekraïne/>
- Ipsos. (2016). *Nederlanders over het associatieverdrag met Oekraïne*. NOS.
- Jensen, T. (2009). The Democratic Deficit in the European Union. *Living reviews in Democracy*, 2, 1-8.
- Kabinet geeft vooraf geen duidelijkheid over gevolgen referendum*. (2015, oktober 16). Opgeroepen op mei 19, 2016, van NOS: <http://nos.nl/artikel/2063440-kabinet-geeft-vooraf-geen-duidelijkheid-over-gevolgen-referendum.html>
- Kabinet roept op om te stemmen over Oekraïne-verdrag*. (2016, maart 18). Opgeroepen op juni 9, 2016, van NOS: <http://nos.nl/artikel/2093579-kabinet-roept-op-om-te-stemmen-over-oekraïne-verdrag.html>
- Kabinet-Balkenende II (2003-2006)*. (z.d.). Opgeroepen op juni 27, 2016, van Parlement & Politiek: http://www.parlement.com/id/vhnm7jpaazy/kabinet_balkenende_ii_2003_2006

- Kamer: uitslag referendum Oekraïne respecteren.* (2015, November 25). Opgeroepen op Mei 19, 2016, van NOS: <http://nos.nl/artikel/2071257-kamer-uitslag-referendum-oekraïne-respecteren.html>
- Kamerbrede kritiek op Junckers stemadvies.* (2016, januari 11). Opgehaald van NRC: <http://www.nrc.nl/handelsblad/2016/01/11/kamerbrede-kritiek-op-junckers-stemadvies-1575766>
- Kanne, P., & Klein Kranenburg, L. (2016b). *Het referendum over de associatieovereenkomst met Oekraïne: februari 2016.* Enschede: I&O Research.
- Kanne, P., & Klein Kranenburg, L. (2016c). *Het referendum over de associatieovereenkomst met Oekraïne: maart 2016.* Enschede: I&O Research.
- Kanne, P., Klein Kranenburg, L., & Rosema, M. (2016a). *Het referendum over de associatie overeenkomst met Oekraïne: december 2015 & januari 2016.* Enschede: I&O Research.
- Kern, A. (2011). The effect of direct democratic participation on citizens' political attitudes: a multilevel investigation of Swiss population data. *9th ECPR General Conference*, (pp. 1-22). Montreal .
- Kiesraad. (2015, Oktober 14). *Groen licht voor referendum over associatieovereenkomst Oekraïne.* Opgeroepen op Januari 12, 2016, van <https://www.kiesraad.nl/nieuws/groen-licht-voor-referendum-over-associatieovereenkomst-oekra%C3%AFne>
- Kiesraad. (2015, augustus 13). *Inleidend verzoek referendum over associatieverdrag met Oekraïne toegelaten.*, b. Opgeroepen op januari 12, 2016, van <https://www.kiesraad.nl/nieuws/inleidend-verzoek-referendum-over-associatieverdrag-met-oekra%C3%AFne-toegelaten>
- Kiesraad. (2016). *Evaluatie raadgevend referendum 6 april 2016.* Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Kleef, v. C. (2015). *Burgerparticipatie en de representatieve democratie.* Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Kleinnijenhuis, J., Takens, J., & van Atteveldt, W. (2005). Toen Europa de dagbladen ging vullen. In K. Aarts, & H. van der Kolk (Red.), *Nederlanders en Europa* (pp. 123-144). Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Koenders, A. (2016, juni 7). Reactie op verzoek van de vaste commissie voor Europese Zaken inzake de stand van zaken over de relatie EU-Oekraïne en het Associatieverdrag na het Nederlandse referendum. *Uw verzoek inzake EU-Oekraïne associatieakkoord* . Den Haag .
- Koenders, B. (2015, November 17). Beantwoording vragen van het lid Verhoeven over het bericht "Geen kabinetscampagne Oekraïne-referendum. *Tweede Kamer 2015-2016 2015Z20496[Antwoord kamervragen]*. Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken. Opgeroepen op mei 9, 2016, van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2015/11/17/beantwoording-vragen-over-het-bericht-geen-kabinetscampagne-oekraïne-referendum>

- Koenders, B. (2016, januari 22). Beantwoording kamervragen van de leden Klaveren en Bontes over visumvrij reizen voor staatsburgers Oekraïne. *Tweede Kamer 2015-2016 2015Z25051 [Antwoord Kamervragen]*. Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken. Opgehaald van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2016/01/22/beantwoording-kamervragen-over-visumvrij-reizen-voor-staatsburgers-oekraïne>
- Kolk van der, H., & Aarts, K. (2005a). Inleiding. In K. Aarts, & H. van der Kolk (Red.), *Nederlanders en Europa* (pp. 9-18). Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Kolk van der, H., & Aarts, K. (2005b). Verwachtingen, voorspellingen en trends. In K. Aarts, & H. van der Kolk (Red.), *Nederlanders in Europa* (pp. 145-182). Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Kolk van der, H., & Aarts, K. (2005c). Opkomst en uitslag. In K. Aarts, & H. van der Kolk (Red.), *Nederlanders en Europa* (pp. 183-206). Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Kortman, C. (2007). *Weer een referendum?* Opgeroepen op januari 21, 2016, van Rechtgeleerd Magazijn THEMIS 2007-2: <http://repository.uibn.ru.nl/bitstream/handle/2066/31689/31689.pdf?sequence=1>
- Kox, T. (2016, februari 15). 'Associatieverdrag gaat wel ergens over'. Opgeroepen op mei 26, 2016, van Volkskrant opinie: <http://www.volkskrant.nl/opinie/associatieverdrag-gaat-wel-ergens-over~a4244688/>
- Krieken, K. (2011). *Een toekomst voor referenda? Onderzoek naar mogelijke toekomstscenario's voor de referendumpraktijk in Nederland*. Tilburg: Tilburg Universiteit.
- Krieken, K. (2015). *Het lokale referendum in Nederland*. Tilburg: Tilburg University.
- Krouse, R. (1982). Polyarchy & Participation: the changing democratic theory of Robert Dahl. *Polity*, 14(3), 441-463.
- Laan, v. d. (2004, juni 4). *VVD eist harde garanties van minister Bot*. Opgeroepen op juni 27, 2016, van Trouw.nl: <http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1754988/2004/06/03/VVD-eist-harde-garanties-van-minister-Bot.dhtml>
- Laanen, J. (2015, oktober 14). *Brinkhorst: referendum GeenPeil is 'leugenachtig'*. Opgeroepen op mei 27, 2016, van BNR: <http://www.bnr.nl/nieuws/10000827/brinkhorst-referendum-geenpeil-is-leugenachtig>
- Leininger, A. (2015). Direct Democracy in Europe: Potentials and Pitfalls. *Global Policy*, 6(1), 17-57.
- Lidén, G. (2014). Theories of dictatorships: Sub-Types and Explanations. *Studies of Transition States and Societies*, 6(1), 50-67.

- Loo van der, G., van Elsuwege, P., & Petrov, R. (2014). The EU-Ukraine association agreement: assessment of an innovative legal instrument. *EUI Department of Law Research Paper No. 2014/09*, 37.
- Lucardie, P. (2005). De campagne: David tegen Goliath? In K. Aarts, & H. van der Kolk (Red.), *Nederlanders en Europa* (pp. 104-122). Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- MarketReponse. (2005). *Rapportage: Referendum Europese Grondwet*. Den Haag: Rijksvoorlichtingdienst .
- Matsusaka, J. (2008). Direct democracy and the executive branch. In S. Bowler, & A. Glazer (Red.), *Direct Democracy's impact on american political institutions* (pp. 115-136). New York: Palgrave Macmillan.
- Mensen zoeken veel informatie over referendum*. (2016, april 4). Opgeroepen op juni 7, 2016, van AD: <http://www.ad.nl/home/mensen-zoeken-veel-informatie-over-referendum~aab92b74/>
- Meny, Y. (2002). De la democratie en Europe: Old Concepts and New Challenges. *Journal of Common Market Studies*, 41(1), 1-13.
- Michels, A. (2011). Innovations in democratic governance: how does citizen participation contribute to a better democracy? *International Review of Administrative Sciences*, 77(2), 275-293.
- Mies, J., & Francissen, L. (. (2006). *Belevingsmonitor herfst 2005: onderzoek naar de beleving van maatschappelijke onderwerpen door de Nederlandse bevolking*. Den Haag: Voorlichtingsraad.
- Moties*. (z.d.). Opgehaald van Tweede Kamer der Staten Generaal: https://www.tweedekamer.nl/zoeken?qry=Oekraine+uitslag&fld_prl_kamerstuk=Moties&Type=Kamerstukken&clusterName=Moties
- Nicolai, A. (2005, november 7). Nederland in de Europese bezinningsperiode en verder. *Eerste Kamer 2005-2006 [Kamerbrief] DIE-756/05*. Den Haag.
- Niemantsverdriet, T. (2015, oktober 30). *Negeren als campagnestrategie*. Opgehaald van NRC: <http://www.nrc.nl/next/2015/10/30/negeren-als-campagnestrategie-1550846>
- Niemantsverdriet, T. (2016, februari 1). *Opmerkelijke alliantie voor 'ja-stem'*. Opgehaald van NRC: <http://www.nrc.nl/handelsblad/2016/02/01/opmerkelijke-alliantie-voor-ja-stem-1586220>
- Niemantsverdriet, T., & Rusman, F. (2016a, januari 23). *Kans op 'ja' bij GeenPeil is klein*. Opgeroepen op mei 24, 2016, van NRC: <http://www.nrc.nl/next/2016/01/23/oekraine-referendum-kans-op-ja-bij-geenpeil-is-1583473>
- Niemantsverdriet, T., & Rusman, F. (2016b, januari 23). *'Heerlijk: nee zeggen tegen de regering'*. Opgehaald van Nrc: <http://www.nrc.nl/handelsblad/2016/01/23/heerlijk-nee-zeggen-tegen-de-regering-1583232>

- Niemoller, J. (2016, maart 5). *De vijf grootste leugens over het associatieverdrag met Oekraïne*. Opgeroepen op mei 26, 2016, van De Nieuwe Realist: <http://joostniemoller.nl/2016/03/vijf-grootste-leugens-associatieverdrag-oekraïne-longread/>
- Nuyten, B. (Regisseur). (2007). *Brandpuntprofiel: GeenStijl* [Film]. Opgehaald van http://www.npo.nl/profiel-geenstijl/25-09-2007/KRO_1269769
- Opkomst Europese verkiezingen in Nederland*. (z.d.). Opgeroepen op juni 16, 2016, van Parlement in Politiek: http://www.parlement.com/id/vhx1b38yhwwz/opkomst_europese_verkiezingen_in
- Opkomstpercentage Tweede Kamerverkiezingen*. (z.d.). Opgeroepen op juni 16, 2016, van Parlement & Politiek: http://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wsz/opkomstpercentage_tweede
- Otjes, S. (2016). Stabiliteit en welvaart ter discussie. De posities van Nederlandse politieke partijen over het associatieakkoord met Oekraïne. In A. Heringa (Red.), *Het eerste raadgevend referendum: het EU-Oekraïne Associatieakkoord* (pp. 129-144). Den Haag: Montesquieu Instituut.
- Pauly, M. (2010). Het quorum bij lokale referenda. *Openbaar bestuur. Tijdschrift voor Beleid, Organisatie en Politiek*, 20(11), 2-5.
- Pechtold verwijt Burgercomité EU valse voorwendselen*. (2016, april 1). Opgehaald van NRC: <http://www.nrc.nl/handelsblad/2016/04/01/we-geven-40-miljoen-uit-aan-wat-de-initiatiefne-1607314>
- Pew Research Center. (2016). *Euroskepticism Beyond Brexit*. Pew Research Center.
- Pijpker, R. (2016, april 6). *Rutte: bekrachtigen verdrag niet zonder meer doorgaan*. Opgehaald van NRC: <http://www.nrc.nl/nieuws/2016/04/06/rutte-bekrachtigen-gedrag-niet-zonder-meer-doorgaan>
- Qvortrup, M. (2014). Introduction : Theory, Practice, and History. In M. Qvortrup (Red.), *Referendums around the world* (pp. 1-16). Palgrave Macmillan.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. (2007). *Vormen van democratie*. Amsterdam : SWP .
- Referendum Europese Grondwet*. (z.d.). Opgeroepen op april 6, 2016, van Parlement & Politiek: http://www.parlement.com/id/vh8ml7j9udxm/referendum_europese_grondwet
- Referendum over EU-grondwet in Nederland*. (2005, juni 1). Opgehaald van Europa NU: https://www.europa-nu.nl/id/vgvqpnqs5qbn/referendum_over_eu_grondwet_in_nederland
- Rood, J. (2016). Brexit: het begin van het einde van de EU? *De Hofvijver*, 6(64).
- Rood, J., van Keulen, M., & Limonard, B. (2008). *Nederland, de EU en het Verdrag van Lissabon*. Den Haag: Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen Clingendael.

- Rosema, M. (2005). *De stemming in Zwolle: evaluatie van het referendum op 2 maart 2005 over de verordening op de speelautomaathallen* (Vol. Stad en Bestuur 4). Enschede: Kennis Instituut Stedelijke Samenleving (KISS).
- Rosema, M. (2009). Inleiding: het referendum in de consensusdemocratie. *Res Publica*, 1, 5-11.
- Rosema, M. (2016, April). Waarom was de opkomst bij het Oekraïnerferendum zo laag? *De Hofvijver, Jaargang 6*(63).
- Schiffers, M. (2016, juni 6). 'Nexit-referendum lijkt nog ver weg. 134. het financiële dagblad.
- Smeets, H. (2016, januari 21). *Dit referendum gaat over veel meer dan Oekraïne*. Opgeroepen op mei 26, 2016, van NRC: <http://www.nrc.nl/next/2016/01/21/dit-referendum-gaat-over-veel-meer-dan-oekraine-1578515>
- Smith, D., & Tolbert, C. (2004). *Educated by initiative*. Ann Arbor: University of Michigan.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. (2005). *Europese Tijden. De publieke opinie over Europa & Arbeidstijden, vergeleken en verklaard*.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. (2015a). *Burgerperspectieven 2015-1*. Den Haag.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. (2015b). *Nederland in Europees perspectief*. Den Haag.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. (2015c). *Meer democratie, minder politiek?* Den Haag.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. (2015d). *Burgerperspectieven 2015-4*. Den Haag.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. (2016). *Burgerperspectieven 2016/2*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. (2016b). *Burgerperspectieven 2016-1*. Den Haag: SCP.
- Spreektekst Geert Wilders: Debat ESM-verdrag*. (2012, mei 12). Opgeroepen op mei 10, 2016, van PVV : <http://pvv.nl/index.php/component/content/article.html?id=5616:spreektekst-geert-wilders-debat-esm-verdrag-tweede-termijn>
- Staatscommissie Biesheuvel. (1985). *Relatie kiezers - beleidsvorming: referendum en volksinitiatief*. Den Haag: Staatsuitgeverij .
- Stemmingsuitslag motie van het lid van Bommel c.s. over zo spoedig mogelijk indienen van een intrekkingwet*. (2016, april 19). Opgeroepen op mei 31, 2016, van Tweede Kamer der Staten-Generaal: <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2016Z07582&did=2016D15673>
- Stemstress? Topdrukte bij Kieskompas*. (2016, april 5). Opgeroepen op juni 7, 2016, van RTL Nieuws: <http://www.rtlnieuws.nl/nieuws/politiek/stemstress-topdrukte-bij-kieskompas>

- Steur, B. (2005). *De keuze om te kiezen: referenda in Nederland*. 's-Gravenhage: Elsevier Overheid.
- Thomassen, J. (2005). Nederlanders en Europa. Een bekoelde liefde? In K. Kolk, & H. van der Aarts (Red.), *Nederlanders en Europa* (pp. 64-86). Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- TNS NIPO. (2005). *Flash EB 172 De Europese Grondwet: Nederland Post-Referendum*. Europese Commissie.
- TNS-NIPO. (2016, februari 25). *Oekraïnerferendum leeft nog niet, tegenkamp beter gemobiliseerd*. Opgehaald van TNS-NIPO: <http://www.tns-nipo.com/nieuws/persberichten/oekraïnerferendum-leeft-nog-niet,-tegenkamp-beter/>
- Tweede Kamer 2014-2015 34 166 nr.3. (2014, december 18). *Memorie van Toelichting van Wetsvoorstel 34116*. Den Haag.
- Tweede Kamer 2015-2016 34 166 nr.28. (2015, December 7). *Motie van het lid Van Bommel*.
- Tweede Kamer 2015-2016 34 166 nr.39. (2015, December 7). *Motie van het lid Bontes*.
- Tweede Kamer 2015-2016, 34270 nr.11. (2016, april 13). *Motie van het lid Van Bommel over het zo spoedig mogelijk indienen van een intrekkingswet*.
- Uitslag referendum Associatieovereenkomst met Oekraïne*. (2016, april 12). Opgeroepen op mei 27, 2016, van Kiesraad: <https://www.kiesraad.nl/nieuws/uitslag-referendum-associatieovereenkomst-met-oekra%C3%AFne>
- Voerman, G. (2005). De Nederlandse politieke partijen en de Europese integratie. In K. Aarts, & H. Van de Kolk (Red.), *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese Grondwet* (pp. 44-63). Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Voigt, S., & Blume, L. (2015). Does direct democracy make for better citizens? A cautionary warning based on country evidence. *Constitutional Political Economy*, 26(4), 391-420.
- Voorhoeve, J. (2011). *Negen Plagen Tegelijk: hoe overleven we de toekomst?* Amsterdam/Antwerpen: Contact.
- Vreese, C. d., & Boomgaarden, H. (2005). Projecting EU referendums: Fear of immigration and support for European Integration. *European Union Politics*, 6(1), 59-82.
- Vries, C. d. (2009). The impact of EU referenda on National Electoral Politics: The Dutch Case. *West European Politics*, 32(1), 142-171.
- Waarom wij voor het akkoord tussen de EU en Oekraïne zijn*. (2016, maart 30). Opgeroepen op mei 24, 2016, van VNO-NCW: <https://www.vno-ncw.nl/nieuws/waarom-wij-v%C3%B3%C3%B3r-het-akkoord-tussen-de-eu-en-oekra%C3%AFne-zijn>
- Wat is GeenPeil?* (z.d.). Opgeroepen op januari 14, 2016, van GeenPeil: <http://geenpeil.nl/missie/>

Wessel, R. (2005). Een grondwet voor Europa. In K. Aart, & H. van der Kolk (Red.), *Nederlanders en Europa: het referendum over de Europese grondwet* (pp. 19-43). Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.

Wessel, v. M. (2011). *Hoezo luistert de overheid (niet)? Burgerperspectieven op overheidsresponsiviteit*. Communication Science WASS. Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken - Bureau Verkenningen en Onderzoek.

Wet raadgevend referendum. (2015, juli 1). *BWBR0036443*. Opgehaald van <http://wetten.overheid.nl/BWBR0036443/2015-07-01>

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. (2007). *Europa in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Wijk, d. R., & Boekestijn, A. (2016, januari 4). *Weersta de lokroep van een rancunereferendum*. Opgeroepen op mei 24, 2016, van Volkskrant: <http://www.volkskrant.nl/opinie/weersta-de-lokroep-van-een-rancunereferendum~a4218463/>

Zakaria, F. (1997, Nov-Dec). The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*, 76(6), 22-43.

Zeg NEE tegen het associatieverdrag met Oekraïne. (z.d.). Opgeroepen op mei 24, 2016, van Partij voor de Dieren: <https://www.partijvoordedieren.nl/zeg-nee-tegen-het-associatieverdrag-met-oekraïne>

Bijlage 1 EU-referenda.

Deze tabel is overgenomen van het overzicht in (Heringa, 2016)

EU –lidstaat	Jaartal	Onderwerp	Soort referendum	Opkomst %	Voor%	Tegen%
Denemarken	1972	Toetreding Europese Gemeenschap	Obligatoir	90	63	37
	1986	Single European Act	Raadplegend	75	56	44
	1992	Verdrag van Maastricht	Obligatoir	83	49	51
	1993	Herzien verdrag van Maastricht	Raadplegend	86	57	43
	1998	Verdrag van Amsterdam	Obligatoir	76	55	45
	2000	Introductie Euro	Obligatoir	88	47	53
	2015	Opgeven bepaalde opt-outs	Obligatoir	73	47	53
Estland	2003	Toetreding tot de Europese Unie	Obligatoir	64	67	33
Finland	1994	Toetreding tot de Europese Unie	Raadplegend	71	57	43
Frankrijk	1972	Uitbreiding Europese	Raadplegend	60	68	32

		Gemeenschap				
	2005	Europese Grondwet	Raadplegend	69	45	55
Griekenland	2015	Europese bail-out	Raadplegend	63	39	61
Hongarije	2003	Toetreding tot de Europese Unie	Obligatoir	46	84	16
Ierland	1972	Toetreding tot de Europese Gemeenschap	Obligatoir	71	83	17
	1987	Single European Act	Obligatoir	44	70	30
	1992	Verdrag van Maastricht	Obligatoir	57	69	31
	1998	Verdrag van Amsterdam	Obligatoir	56	62	38
	2001	Verdrag van Nice	Obligatoir	35	46	54
	2002	Verdrag van Nice	Obligatoir	49	63	37
	2008	Verdrag van Lissabon	Obligatoir	53	47	63
	2009	Heronderhandelde verdrag van Lissabon	Obligatoir	59	67	33
	2012	Fiscal Compact	Obligatoir	51	60	40
Italië	1989	Wenselijkheid Europese Grondwet	Raadplegend	81	88	12
Kroatië	2012	Toetreding Europese Unie	Obligatoir	44	66	34
Letland	2003	Toetreding Europese Unie	Obligatoir	73	67	33
Litouwen	2003	Toetreding Europese Unie	Obligatoir	63	91	9
Luxemburg	2005	Europese Grondwet	Raadplegend	910	57	43

Malta	2003	Toetreding Europese Unie	Raadplegend	91	54	46
Nederland	2005	Europese Grondwet	Raadplegend	63	38	62
Oostenrijk	1994	Toetreding Europese Unie	Obligatoir	82	67	33
Polen	2003	Toetreding Europese Unie	Raadplegend	59	77	23
Roemenië	2003	Toetreding Europese Unie	Obligatoir	56	91	9
Slovenië	2003	Toetreding Europese Unie	Raadplegend	60	90	10
Slowakije	2003	Toetreding Europese Unie	Raadplegend	52	93	7
Spanje	2005	Europese Grondwet	Raadplegend	42	82	18
Tsjechië	2003	Toetreding Europese Unie	Obligatoir	55	77	23
Verenigd Koninkrijk	1975	Blijven binnen de EU?	Raadplegend	64	67	63
Zweden	1994	Toetreding Europese Unie	Raadplegend	83	53	47
	2003	Introductie Euro	Raadplegend	83	43	57